

CONTINU ONDERZOEK BURGERPERSPECTIEVEN

KWARTAALBERICHT

2010 | 4

- Politiek vertrouwen stijgt
- Zorgen over de politiek echter niet verdwenen
- Bezuinigingen: het kwartje valt
- Een derde van de bevolking somber over de eigen toekomst
- Gejaagdheid zorgt voor irritaties in de publieke ruimte

JOSJE DEN RIDDER, PAUL DEKKER EN EEFJE STEENVOORDEN

Sociaal en Cultureel Planbureau

TEN GELEIDE

Dit is het twaalfde kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) en betreft enquête- en focusgroeponderzoek in het vierde kwartaal van 2010. Met combinaties van kwantitatief materiaal (antwoorden op gesloten enquêtevragen) en kwalitatief materiaal (gesprekken in focusgroepen en reacties op open enquêtevragen) behandelt hoofdstuk 1 enkele algemene ontwikkelingen in de maatschappelijke stemming. Hoofdstuk 2 gaat in op de opvattingen over politiek en de begrotingsvoorkeuren van burgers. In het derde hoofdstuk gaan we in op de vraag in hoeverre mensen grip hebben op hun eigen leven en gaan we na waarom dat het geval is. In hoofdstuk 4 kijken we naar de gejaagdheid van het bestaan en maatschappelijk onbehagen.

De enquêtegegevens zijn verzameld tussen 5 oktober en 4 november 2010. Een deel van het veldwerk vond plaats voor de presentatie van het nieuwe kabinet-Rutte; het grootste deel van het onderzoek daarna. De focusgroepen zijn gehouden op 19 en 20 oktober, in de week na het aantreden van het kabinet, maar nog voor de regeringsverklaring. Over het onderzoek is meer informatie te vinden in de Verantwoording achterin en in de daar vermelde studies.

Om de kwartaalberichten op zichzelf leesbaar te houden is enige herhaling uit eerdere COB-kwartaalberichten onvermijdelijk. Er wordt naar verwezen met de kwartaalopgave (COB 2009|4 etc.). In die berichten (beschikbaar op www.scp.nl) is aan de volgende onderwerpen extra aandacht besteed:

- 2008|1: groepen mediagebruikers, institutioneel vertrouwen, Europa en gevoelens van machteloosheid;
- 2008|2: groepen met een verschillende levensinstelling, informatiebronnen voor de regering en maatschappelijke participatie;
- 2008|3: groepen werkenden, economische verwachtingen en persoonlijke toekomstverwachtingen;
- 2008|4: groepen met een verschillende basismotivatie, voorkeuren voor overheidsuitgaven, de financiële crisis en omgangsvormen in de publieke ruimte;
- 2009|1: vrijheid van meningsuiting en Europa;
- 2009|2: opvoeding en gezin en de media over de crisis;
- 2009|3: de economische crisis voor mbo'ers en mkb'ers en politieke onvrede;
- 2009|4: politiek (on-)tevreden en de multiculturele samenleving;
- 2010|1: maatschappelijke tegenstellingen en de relaties tussen jong en oud;
- 2010|2: bezuinigingen en vertrouwen in informatie over klimaatverandering en vaccinatie.
- 2010|3: gevoelens van onveiligheid en internationalisering.

BELANGRIJKSTE BEVINDINGEN

- Nederlanders horen tot de meest tevreden mensen van Europa. Verreweg de meeste Nederlanders (95%) zijn tevreden met hun persoonlijk leven. Lageropgeleiden en mensen met een inkomen beneden modaal zijn vaker ontevreden. Onder jongeren is het aandeel ontevredenen de laatste drie jaar toegenomen (van 3 naar 6%).
- De manier waarop we met elkaar omgaan komt in alle kwartalen van 2010 naar voren als belangrijkste maatschappelijke probleem. Burgers maken zich zorgen over groeiende intolerantie en onverdraagzaamheid, agressief en hufterig gedrag in de publieke ruimte en toenemend egoïsme. Tegelijkertijd zien ze ook nog steeds saamhorigheid en mensen die iets voor een ander over hebben.
- Het institutioneel vertrouwen groeit. In het vierde kwartaal stijgt het vertrouwen in grote ondernemingen, kranten, de rechtspraak, de Tweede Kamer en de regering. Dat duidt echter niet op een algehele stemmingsverbetering: over de eigen financiële situatie, de economie en de samenleving is men niet positiever.
- Het nieuwe kabinet leidt tot een stijging van het vertrouwen in de regering (van 46 naar 52%). Partijvoorkeuren maken veel verschil. Een sterke stijging is er onder aanhangers van de VVD (van 51 naar 71%), de PVV (van 20 naar 45%) en in minder mate de SP (van 25 naar 38%). De CDA-stemmers blijven gelijk en het vertrouwen van aanhangers van D66, GL en de PvdA daalt. Het vertrouwen is nog wel lager dan begin 2009, het hoogtepunt van de financiële crisis, toen 59% van de burgers vertrouwen had.
- De stijging van het politiek vertrouwen leidt niet tot minder politieke onvrede. De algemene zorgen over de politiek (te veel regels, gebrek aan daadkracht, niet luisteren) bestaan nog steeds. Mensen die het kabinet steunen zijn sceptisch of de plannen ook echt zullen worden uitgevoerd.
- Mensen zijn meer bezig met bezuinigingen door de overheid. Gevraagd naar begrotingsvoorkeuren wil men nog altijd meer extra uitgeven dan bezuinigen, maar dat wordt minder. Ook willen nu meer mensen extra geld besteden aan vermindering van de staatsschuld (17% in 2008, 30% nu). Extra geld wil men vooral voor onderwijs, zorg en werkgelegenheid; de minst populaire begrotingsposten zijn militaire missties, ontwikkelingshulp en kunst en cultuur.
- Een grote minderheid is somber over de toekomst van de wereld (39%) en 29% van de Nederlanders meent geen grip te hebben op de eigen toekomst. Wie somber is over de toekomst van de wereld noemt vaak mondiale ontwikkelingen zoals klimaatverandering en overbevolking en economische achteruitgang.
- Wie geen grip op het eigen leven meent te hebben, licht dit vaak toe door te wijzen op zijn of haar financieel-economische positie. Men ziet zichzelf in de hoek staan waar de klappen vallen en ervaart veel machteloosheid en onzekerheid. Men is veel vaker ontevreden over de samenleving, de economie en de politiek.
- Gejaagdheid en stress komen in groeps gesprekken naar voren als mogelijke oorzaak voor toenemende intolerantie en onfatsoenlijk gedrag in de publieke ruimte. Dit type gedrag doet zich vooral voor in het verkeer, openbaar vervoer en winkels.
- Gejaagdheid blijkt samen te hangen met onfatsoenlijk gedrag en zorgen over de samenleving. Mensen die zich vaak gejaagd voelen zijn vaker kortaf tegen anderen, ergeren zich vaker aan anderen en zijn minder tevreden met de samenleving en de richting die Nederland uit gaat.

1 HOE GAAT HET MET NEDERLAND?

Samenvatting

De meest opvallende verandering in het vierde kwartaal van 2010 is de stijging van het institutioneel vertrouwen. De beëdiging van een nieuw kabinet zorgt voor een stijging van het vertrouwen in de politiek. De laatste twee kwartalen zien we een verslechtering van de verwachtingen van de economie en de eigen financiële situatie. Continuïteit zien we op het gebied van de tevredenheid: Nederlanders zijn en blijven tevreden met het eigen leven, ook in Europees perspectief. De manier waarop we met elkaar omgaan is gedurende heel 2010 het belangrijkste maatschappelijke probleem.

Wat is de stemming in Nederland in het vierde kwartaal van 2010? In dit hoofdstuk bekijken we eerst hoe tevreden mensen zijn, wat hun verwachtingen zijn van de toekomst en hoeveel vertrouwen ze hebben in de maatschappelijke instellingen. Daarna kijken we waarover burgers zich zorgen maken en op welke punten ze Nederland juist waarderen.

TEVREDENHEID EN VERTROUWEN

Tabel 1.1 brengt met rapportcijfers de tevredenheid in kaart met diverse aspecten van het eigen leven, de samenleving en de politiek. De volgorde van de aspecten is nu drie jaar vrijwel altijd dezelfde en laat zich goed in drieën delen: ruime voldoendes voor het eigen leven (met de financiële situatie als twijfelgeval), magere zesjes voor de samenleving inclusief de economie en het lokale bestuur, en onvoldoendes voor de politiek.

Tabel 1.1 **Tevredenheid met diverse aspecten van het eigen leven en de samenleving, bevolking van 18+, 2008-2010**
(in rapportcijfers)

	2008	2009	2010/1	2010/2	2010/3	2010/4
• vrienden- en kennissenkring	7,6	7,6	7,7	7,6	7,6	7,7
• buurt	7,4	7,4	7,4	7,4	7,4	7,4
• belangrijkste dagelijkse activiteit (zoals werk of studie)	7,4	7,4	7,3	7,3	7,4	7,3
• gezondheid	7,3	7,3	7,3	7,3	7,4	7,3
• eigen financiële situatie	7,0	6,9	6,9	6,9	6,9	6,9
• Nederlandse samenleving	6,2	6,3	6,2	6,3	6,3	6,2
• bestuur van de eigen gemeente	6,0	6,0	6,0	6,1	6,1	6,1
• Nederlandse economie	6,2	5,9	6,0	5,9	6,0	6,1
• politiek in Den Haag	5,2	5,3	5,3	5,1	5,1	5,3
• Europese politiek	4,9	5,1	5,1	5,0	5,0	5,1

Bron: COB 2008-2010

Over de economie en politiek later meer. Laten we hier eerst eens een blik werpen op de grote tevredenheid met het eigen leven. In de afgelopen drie jaar gaf hier voortdurend een overweldigende meerderheid voldoende (minstens 83% voor de financiële situatie en minstens 95% voor de vrienden en kennissen).

De resterende minderheden zijn te klein om ze per kwartaal te volgen, maar over een periode van drie jaar is er mogelijk wel iets meer over te zeggen. In de drie jaar samen geeft 4,7% van de inmiddels meer dan 12.500 ondervraagden gemiddeld een onvoldoende (minder dan een 5,5) voor vrienden en kennissen, de eigen

buurt, dagelijkse activiteiten, gezondheid en financiën.

Zijn deze ontevredenen in bepaalde bevolkingsgroepen geconcentreerd en doen zich daarin ontwikkelingen voor? Dat gaan we na in tabel 1.2. In de drie jaar samen zijn er onder de lageropgeleiden, de middelbaar opgeleiden en de mensen met een inkomen beneden modaal meer ontevredenen dan in de rest van de bevolking. Bij de hogeropgeleiden en bij mensen met een modaal of hoger inkomen zijn er juist minder ontevredenen.

Interessanter is de ontwikkeling in de tijd. In de hele bevolking is het percentage ontevredenen in 2010 niet groter dan in 2008 (het verschil tussen 4,3% en 5,0% in de eerste rij van de tabel is statistisch niet significant), maar twee categorieën wijken wel af van de algemene trend: onder jongeren is het aandeel ontevredenen toegenomen (in de tabel van 3,4% naar 6,0%) en bij de mensen met bovenmodale inkomens juist afgenomen (van 2,8%

naar 1,5%). Het gaat om kleine percentages en de tabel vertoont te veel fluctuaties om stellige conclusies te trekken, maar mogelijk manifesteert zich hier toch de economische crisis in het persoonlijke leven: raken meer jongeren in onzekere omstandigheden en beseffen nog meer mensen met hogere inkomens dat ze het getroffen hebben? We zullen de ontwikkelingen in ieder geval blijven volgen.

Landenvergelijkend is Nederland nog altijd een alleszins tevreden natie. Figuur 1.1 vermeldt voor de landen van de Europese Unie welk percentage van de inwoners tevreden is met het eigen leven en welk percentage de kwaliteit van het leven in het eigen land beter vindt dan in andere Europese landen. Rechtsboven in de figuur is men massaal tevreden en vergelijkenderwijs positief over het eigen land gestemd. Het hoogst scoren de Noordse landen, Nederland en Luxemburg, op kleine afstand gevolgd door België, Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk, Cyprus, Ierland en het Verenigd Koninkrijk. Linksonder staan spiegel-

Tabel 1.2 **Ontevredenheid met het eigen leven^a, bevolking van 18+, 2008-2010 (in procenten en afwijkingen)**

	percentages			significante afwijkingen ^b	
	2008	2009	2010	van de bevolking in de drie jaar	van het bevolkingsverschil 2008-2010
allen	4,3	4,8	5,0		
man	4,9	4,5	5,1	0	0
vrouw	3,8	5,0	5,0	0	0
18-34 jaar	3,4	4,9	6,0	0	+
35-54	4,9	4,4	5,2	0	0
55+	4,4	5,0	4,1	0	0
lager opgeleid	4,5	5,2	6,2	+	0
midden	5,0	5,3	5,2	+	0
hoger opgeleid	3,2	3,7	3,7	-	0
inkomen beneden modaal	6,0	6,8	7,8	+	0
modaal	3,6	3,6	3,5	-	0
boven modaal	2,8	2,0	1,5	-	-

a Ontevreden is wie de eerste vijf aspecten van tabel 1.1 gemiddeld minder dan een 5,5 geeft.

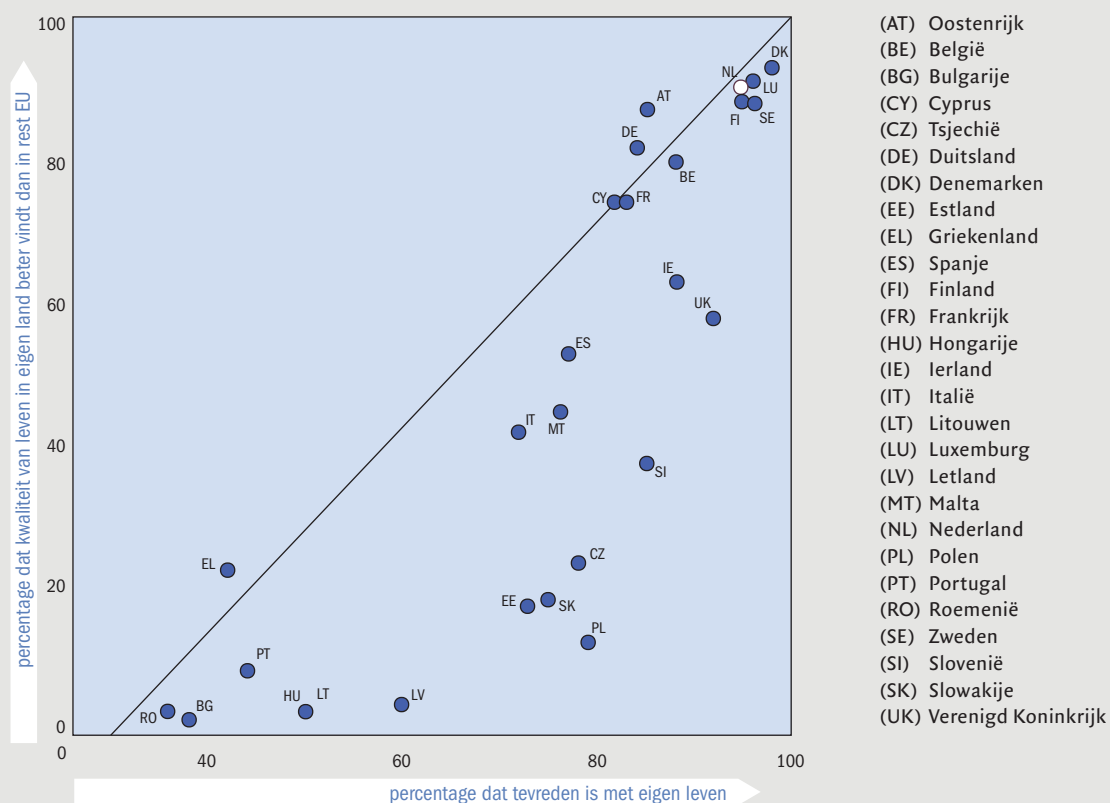
b Getoetst is of in de categorie in de drie jaren samen het aandeel ontevredenen groter (+) of kleiner (-) is dan in de rest van de bevolking (bivariaat) en of het aandeel ontevredenen tussen 2008 en 2010 meer (+) of minder (-) toegenomen is dan in de rest van de bevolking (met weglating van 2009); $p < 0,05$ (tweezijdig).

Bron: COB 2008-2010

beeldig de landen waar een minderheid van de bevolking tevreden is met het eigen leven en waar men ook maar zelden meent dat de levenskwaliteit van het eigen land beter is dan elders in Europa. Bulgarije en Roemenië scoren het laagst.¹ In Bulgarije, Roemenië, Hongarije, Letland en Litouwen vindt meer dan 92% van de inwoners dat de kwaliteit van leven in hun land slechter is dan elders in Europa.

Over de hele linie is de samenhang tussen beide metingen sterk: als er in een land meer mensen tevreden zijn is de publieke opinie ook positiever over de positie van het land in Europa. In afwijking van die regelmaat zijn de Esten, Polen, Slowaken en Tsjechen middenrechtsonder in de figuur tamelijk vaak tevreden met hun eigen leven, maar hebben ze toch het gevoel dat het in de rest van Europa beter is.

Figuur 1.1 Tevredenheid met het eigen leven en een gunstig vergelijkend oordeel over de levenskwaliteit in eigen land^a, EU-bevolking van 15+, 2010 (in procenten)

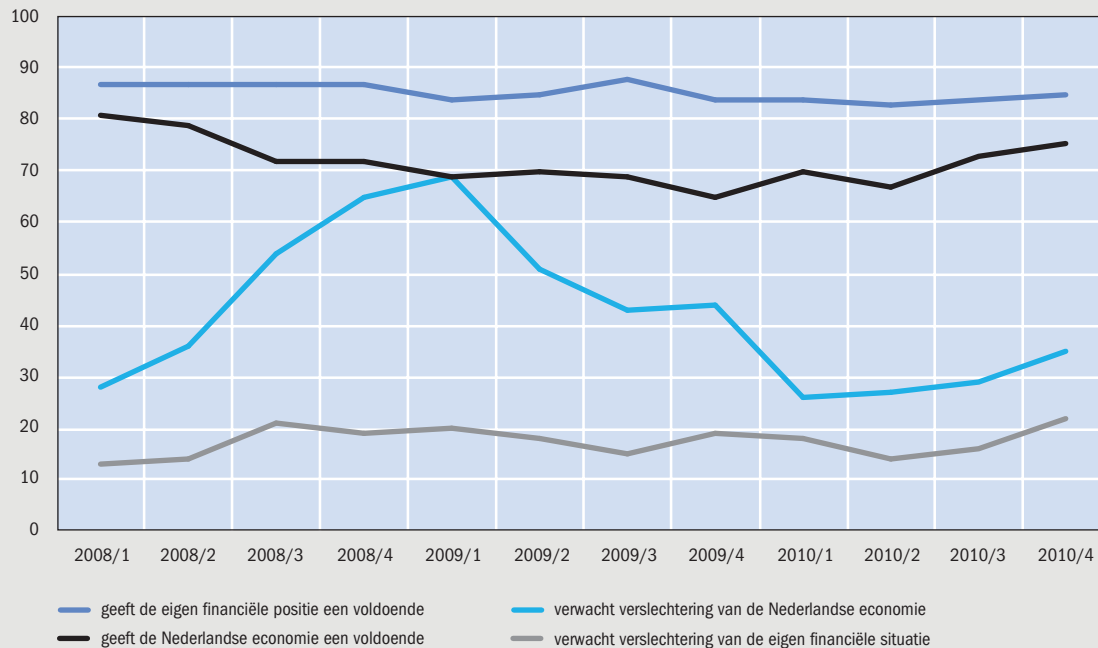

a Vermeld zijn (op de horizontale as) percentages mensen die zeer of tamelijk tevreden zijn met hun eigen leven en (op de verticale as) het percentage mensen dat vindt dat de kwaliteit van leven in het eigen land beter is dan in andere Europese landen.

Bron: EB 73.4, mei 2010

1 Ook in Griekenland zijn weinig mensen tevreden met het eigen leven. In vergelijking met de Eurobarometer 72.4 van najaar 2009 zijn in Griekenland (-16 %-punten) en Roemenië (-11) ook de grootste dalingen opgetreden.

Figuur 1.2 Waarderingen en verwachtingen van de eigen financiële situatie en van de Nederlandse economie^a, bevolking van 18+, 2008-2010

a De voldoende betreffen de percentages mensen die voor hun tevredenheid een 6-10 geven op een schaal van 1-10; de verwachte verslechteringen zijn de percentages mensen die '(veel) slechter' antwoorden op de vraag wat men voor de 'komende 12 maanden' verwacht.

Bron: COB 2008/1 – 2010/4

Keren we terug naar de binnenlandse publieke opinie en wat daar de afgelopen jaren de meeste veranderlijkheid laat zien, de perceptie van de financiële en economische situatie (zie figuur 1.2). De waardering van de eigen financiële situatie is het meest stabiel. De Nederlandse economie krijgt de laatste twee kwartalen weer iets vaker een voldoende dan in het tweede kwartaal van 2010. Tegelijkertijd zien we dat het percentage mensen dat een verslechtering verwacht van de eigen financiële situatie (21%) en van de Nederlandse economie de laatste kwartalen weer stijgt (35%). De verwachtingen van de eigen financiële situatie zijn nu weliswaar het minst positief sinds onze eerste meting begin 2008, maar de score van het laatste kwartaal van 2010 wijkt niet significant af van hoge eerder gemeten scores. De verwachtingen van de Nederlandse economie zijn nog wel gunstiger dan tijdens het hoogtepunt van de financiële crisis.

Het vertrouwen in maatschappelijke instituties in figuur 1.3 laat ook de nodige verschuivingen zien. Dit kwartaal is er bij alle instituties, behalve de televisie en vakbonden, een significante stijging van het vertrouwen ten opzichte van vorig kwartaal. Het percentage voldoende vertrouwen in de regering en de grote ondernemingen steeg met 6%, het vertrouwen in de rechtspraak en Tweede Kamer met 5%. De vertrouwenscores zijn daarmee overigens nog steeds niet terug op het hoogst gemeten niveau. Het vertrouwen in de politiek was eind 2008 fors hoger, het vertrouwen in de andere instellingen lag medio 2008 hoger dan de huidige scores. In hoofdstuk 2 gaan we verder in op de stijging van het politieke vertrouwen.

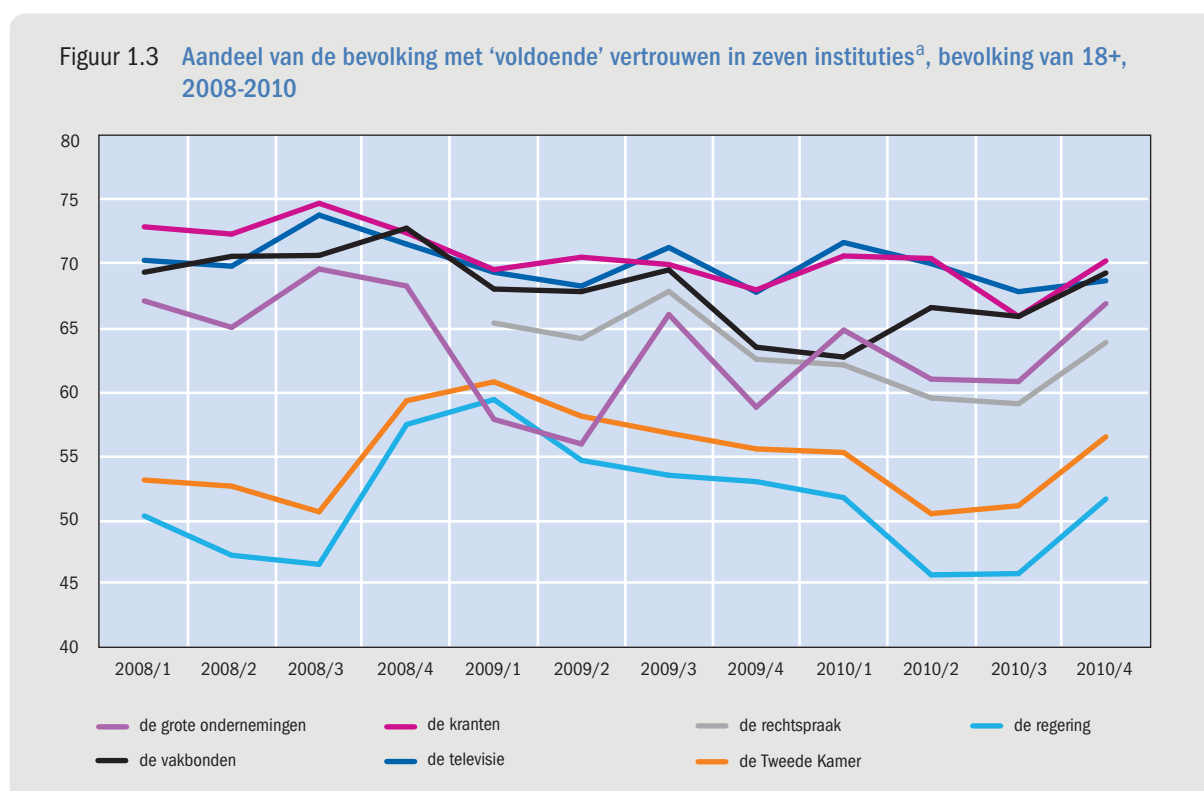
Hoewel alle vertrouwenscores stijgen is het niet zo dat burgers dit kwartaal over de hele linie positiever zijn geworden. Veel andere scores, zoals het vertrouwen in de economie en het gevoel over de richting die

Nederland op gaat blijven stabiel. En voor de tevredenheid met de samenleving geldt dat we zelfs een kleine daling zien (van 81% tevreden in het derde kwartaal naar 77% dit kwartaal). Die afwijking is overigens niet significant (de tevredenheid met de samenleving schommelt sinds begin 2008 tussen de 75 en 81%), maar zij ontkracht in ieder geval het idee dat de hele stemming iets positiever wordt.

Een andere opmerkelijke ontwikkeling is de stijging van het vertrouwen in de rechtspraak. De rechtspraak was het afgelopen kwartaal

juist veel in het nieuws door het proces tegen pvv-leider Geert Wilders. Het verloop van dat proces heeft tot op heden echter niet geleid tot een algemene daling van het vertrouwen in de rechtspraak (al is het opvallend dat het vertrouwen in de rechtspraak onder pvv-aanhangers niet stijgt). Bij de vraag naar belangrijke problemen (zie volgende paragraaf) wordt er een enkele keer verwezen naar het proces-Wilders. Klachten over het rechtssysteem in het algemeen en de (in ogen van veel mensen) te lage straffen komen veel vaker voor en die zien we ook elk kwartaal terug.

Figuur 1.3 Aandeel van de bevolking met 'voldoende' vertrouwen in zeven instituties^a, bevolking van 18+, 2008-2010

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'

Bron: COB 2008/1 – 2010/4

GROOTSTE PROBLEMEN EN STERKE KANTEN VAN NEDERLAND

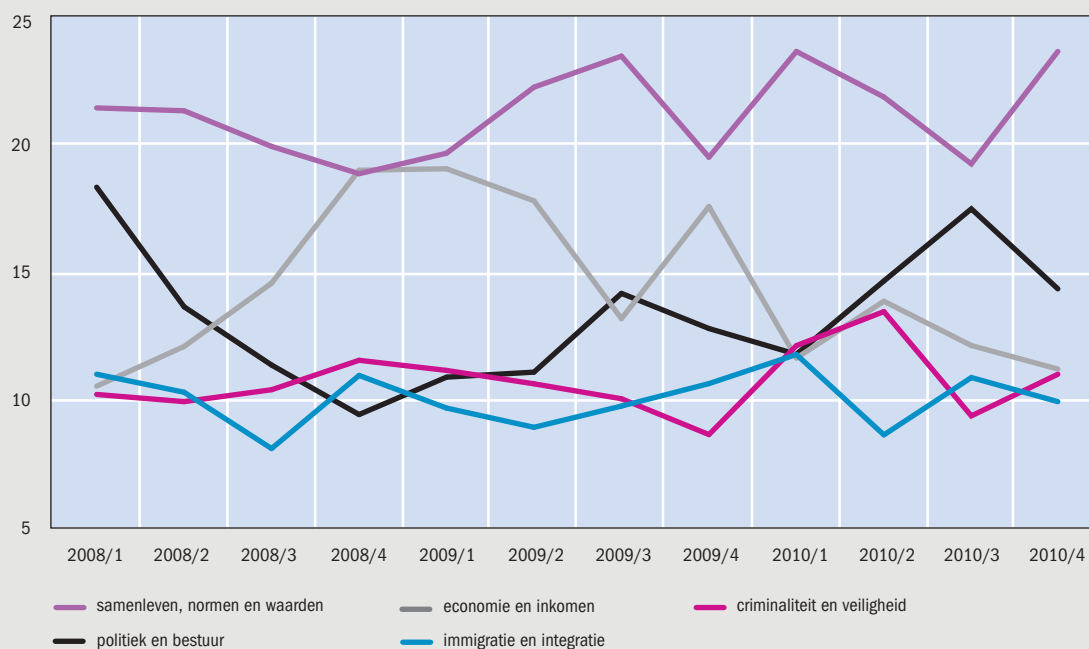
Elk kwartaal vragen we mensen kort in hun eigen bewoordingen te beschrijven wat zij zien als de belangrijkste problemen en sterke punten van Nederland. De antwoorden op deze vragen brengen we achteraf onder in zestien categorieën. We beperken ons hier tot de categorieën die in het vierde kwartaal van 2010 de 'top vijf' per vraag vormden en laten daarvan de ontwikkelingen zien sinds het eerste kwartaal van 2008.

Bij beide vragen kon men maximaal vijf onderwerpen noemen. Wie niets noemt, blijft in het volgende buiten beschouwing. Aan alle anderen wordt hetzelfde gewicht toegekend en dat wordt verdeeld over het aantal onderwerpen dat bij een vraag wordt genoemd (als iemand maar een onderwerp noemt, telt dat vijf maal zo zwaar mee als een onderwerp van

iemand die er vijf noemt). Zo krijgen we voor elke categorie het aandeel in wat we kortheids-halve aanduiden als het maatschappelijk probleembesef (figuur 1.4) en de nationale trots (figuur 1.5).

Er is veel stabiliteit in de top vijf van de meest genoemde maatschappelijke problemen: in 2010 kwamen daarin geen nieuwe categorieën binnen. Problemen met 'samenleven, normen en waarden' worden heel 2010 het meest genoemd, net als in voorgaande jaren. In deze categorie komt een heel breed scala aan problemen naar voren die te maken hebben met de manier waarop we samenleven. De meest genoemde zijn de groeiende intolerantie en onverdraagzaamheid, het agressieve en huftrige gedrag in de publieke ruimte en het groeiende egoïsme. Deze problemen komen niet alleen bij deze vraag veelvuldig aan de orde,

Figuur 1.4 Ontwikkelingen in het maatschappelijk probleembesef^a: de vijf belangrijkste categorieën onderwerpen, bevolking van 18+, 2008-2010

a 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen. Achteraf zijn de onderwerpen ingedeeld in zestien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen).

Bron: COB 2008/1 – 2010/4

maar ook als we mensen in de enquête of in groeps gesprekken vragen om toe te lichten hoe het met Nederland gaat:

A: *“De samenleving is ontzettend hard. Het is ieder voor zich, er is geen respect meer.”*
(Amsterdam, groep 18-50 jaar)

B: *“Mensen vervreemden van zichzelf en van elkaar, denk ik. Vroeger hield je elkaar op straat een beetje in de gaten, de sociale controle was groter. Tegenwoordig zijn mensen vooral op zichzelf gericht.”*

C: *“We stoten elkaar een beetje af. Geen respect en noem maar op.”*

“Door het afnemen van het respect en de andere opvoeding die de jeugd op dit moment krijgt, waardoor men de normen en waarden verliest, heb ik het idee dat het zeker niet beter gaat.”

(toelichting waarom Nederland de verkeerde kant op gaat)

“Ik vind de moraal van de Nederlander naar beneden gaan. De normen en waarden veranderen de verkeerde kant op, alles moet tegenwoordig maar kunnen. Vrijheid is een groot goed waar goed mee moet worden omgegaan. Daarnaast merk ik dat men egoïstische wordt en asociaal. Er is weinig respect meer voor de overheid en voor elkaar.”

(toelichting waarom Nederland de verkeerde kant op gaat)

Dit zijn slechts enkele voorbeelden van dit soort opmerkingen; in de focusgroepverslagen en de open antwoorden in de COB-enquête staan nog legio van dit type teksten. Een opvallend geluid dat af en toe in de groeps gesprekken terugkeert, is dat er een omslag in de samenleving zou zijn. Waar er, volgens sommigen, eerst een sfeer was waarin alles maar moest kunnen, worden problemen nu benoemd en komt de orde terug:

“Ik vind dat de maatschappij wel de verkeerde kant op gaat, maar sinds kort, sinds de laatste jaren, is het beter geworden. Vroeger, niet eens zo lang geleden, waren brutale kinderen de norm. Niemand zei er wat van (...). En nu durven mensen steeds meer te zeggen: dit pik ik niet, dat gebeurt niet. Er komen meer normen, wat meer structuur. Tien jaar geleden mocht je er niets van zeggen, dan was je reactionair. Nu zie je een verrechtsing van de samenleving. Wat mensen eerst altijd dachten, durven ze nu en toe zelf te zeggen.”

(Amsterdam, groep 50+)

Eind 2008 en begin 2009 bepaalden problemen met de economie de publieke opinie. Ondanks een daling in het laatste kwartaal, worden er in 2010 juist meer problemen genoemd in de categorie ‘politiek en bestuur’. Het aantal genoemde problemen in de categorie ‘economie en inkomen’ neemt de laatste twee kwartalen daarentegen af. De top vijf van belangrijke problemen wordt compleet gemaakt met problemen rond criminaliteit en veiligheid, en immigratie en integratie. Veel genoemde problemen in deze categorieën zijn de toegenomen criminaliteit en onveiligheid, lage straffen, criminaliteit onder allochtone jongeren en problemen rond integratie van niet-westerse migranten. Ook deze twee onderwerpen komen vaak terug in groeps gesprekken of open antwoorden over de richting die Nederland opgaat.

“Ik vind dat er ontzettend veel agressie is, onderling. Waar ik woon zijn heel veel overvallen. Dat maakt dat je erg op je hoede bent. Je durft amper wat te zeggen. De mentaliteit is minder tolerant.”

(Amsterdam, groep 50+)

“Er moet veel meer respect komen voor elkaar en de criminaliteit moet veel harder aangepakt worden. Strenger en eerder straffen.” (toelichting bij ‘Nederland gaat de verkeerde kant op’)

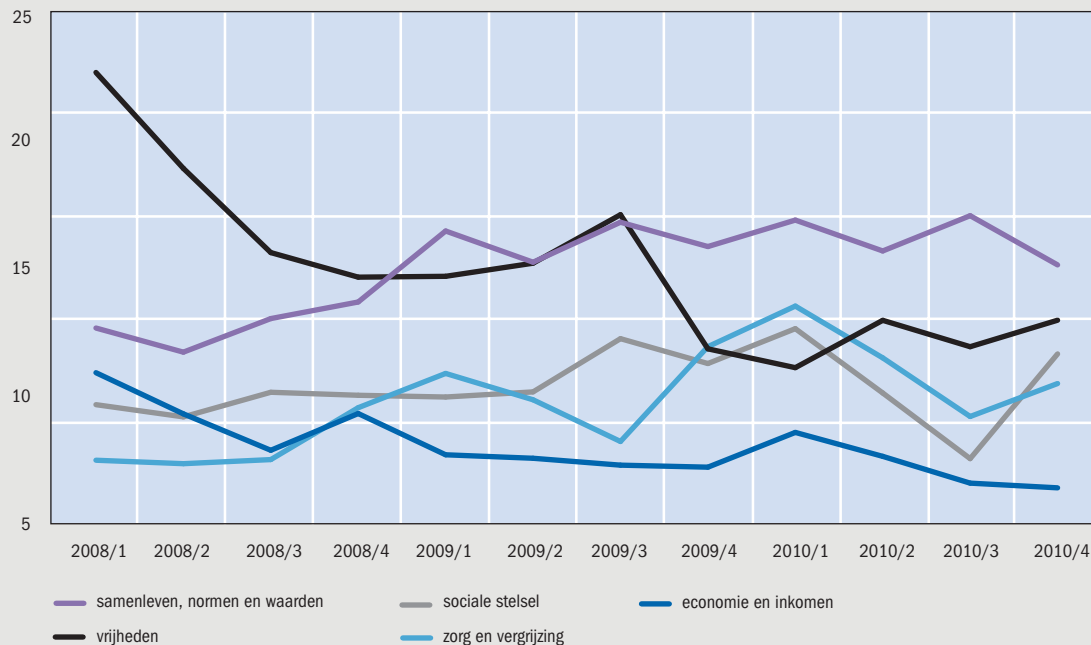
“Veel meer criminaliteit, normvervaging en naar mijn idee zijn de straffen hier te laag.”

“We laten te veel toe in dit land. Straffen zouden veel zwaarder mogen zijn en we moeten echt minder illegalen/immigranten binnenhalen. Dit gaat ten koste van alles.”

“Nederland is al te lang gekke Henkie. De straffen zijn te laag. Overvallen nemen met de dag toe. Vluchtelingen moeten geholpen worden maar wel de echte. Immigratie moet stoppen, het is nu wel vol. Nieuwe regering doe je best maar.”

“Meer criminaliteit vooral onder allochtone jongeren.”

Figuur 1.5 Ontwikkelingen in de nationale trots^a: de vijf belangrijkste categorieën onderwerpen, bevolking van 18+, 2008-2010

a 'En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Zie toelichting figuur 1.3.

Bron: COB 2008/1 – 2010/4

Het aantal genoemde problemen overtreft het aantal genoemde sterke punten (88% noemt een of meer problemen, 64% noemt een of meer sterke punten), maar toch zien burgers ook dat er dingen in Nederland goed gaan. Het thema 'samenleven, normen en waarden' is heel 2010 het meest genoemde sterke punt van Nederland. Hoewel op dit gebied veel slecht gaat, zien mensen er ook goede dingen gebeuren: veel mensen zijn nog altijd bereid elkaar te helpen en er is toch nog een gevoel van saamhorigheid. Een tweede sterk punt van Nederland is de 'vrijheden', zoals de vrijheid van meningsuiting, de tolerantie tegenover homo's en de liberale houding in ethische kwesties. Daarnaast vinden veel mensen dat de sociale voorzieningen en de gezondheidszorg goed geregeld zijn, zeker in vergelijking met het buitenland. Tot slot vinden mensen het goed dat er geen grote armoede is in Nederland.

2 OPVATTINGEN OVER DE POLITIEK EN BEGROTINGSVOORKEUREN

Samenvatting

Het vertrouwen in de regering is in het vierde kwartaal van 2010 sterk gestegen bij kiezers van de vvd en pvv. Ook kiezers van de sp tonen een stijging, terwijl die van de PvdA, D66 en GroenLinks juist minder vertrouwen hebben. Aanhangers van de vvd en pvv zijn erg positief en steunen de kabinetsplannen. Aanhangers van de oppositie zijn een stuk negatiever en uiten hun zorgen over pvv-leider Geert Wilders en een dreigende polarisatie in de maatschappij. Er is veel steun voor daadkrachtig politiek optreden, maar ook onder aanhangers van het kabinet bestaat enige scepsis of het kabinet zijn beloftes kan waarmaken. Er zijn weinig veranderingen in de begrotingsvoorkeuren van burgers: er moet meer geld naar onderwijs, zorg en werkgelegenheid, terwijl er geld af kan van militaire missies, ontwikkelingssamenwerking en kunst en cultuur. Wel zijn burgers dit kwartaal een stuk zuiniger dan voorheen: ze bezuinigen vaker en willen extra geld uittrekken om de staatsschuld te verminderen.

In dit hoofdstuk bezien we hoe de politiek wordt beleefd en kijken we wat meer dan gebruikelijk naar groepen met verschillende partijpolitieke voorkeuren. Zoals al vermeld vond het COB plaats in een politiek bijzondere tijd. De eerste vragenlijsten zijn op 5 oktober ingevuld, de dag waarop de CDA-fractie akkoord ging met de vorming van het nieuwe kabinet en twee dagen voor de benoeming van vvd-leider Mark Rutte tot formateur. De laatste vragenlijsten zijn ingevuld op 4 november, na de beëdiging van het kabinet en de regeringsverklaring. De focusgroepen vonden op 19 en 20 oktober in een herfstvakantieweek plaats, toen het kabinet al wel was aangetreden, maar nog niet echt begonnen.

In figuur 1.2 zagen we dat het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering in het laatste kwartaal van 2010 weer is gestegen. Dat had ongetwijfeld te maken met de totstandkoming van het nieuwe kabinet.¹ Het is niet uitzonderlijk dat het politieke vertrouwen stijgt als een nieuwe regeringsploeg aantreedt; dat deed zich ook voor bij de vorming van het vierde kabinet-Balkenende in 2007.² Dat een nieuw

kabinet van invloed is op politiek vertrouwen zien we ook in figuur 2.1, die de ontwikkeling van vertrouwen in de regering bij mensen met verschillende partijvoorkeuren toont.³

Het vertrouwen bij stemmers van de pvv⁴ en vvd in 'hun' regering stijgt sterk, maar bij de CDA-stemmers niet. Hun vertrouwen was echter al hoog en ligt nu op hetzelfde niveau als dat van aanhangers van de vvd. Ook het vertrouwen van sp-stemmers stijgt, maar deze stijging is niet significant door het kleine aantal sp-stemmers in de steekproef. Onder aanhangers van D66, GroenLinks en de PvdA daalt het vertrouwen in de regering dit kwartaal significant.

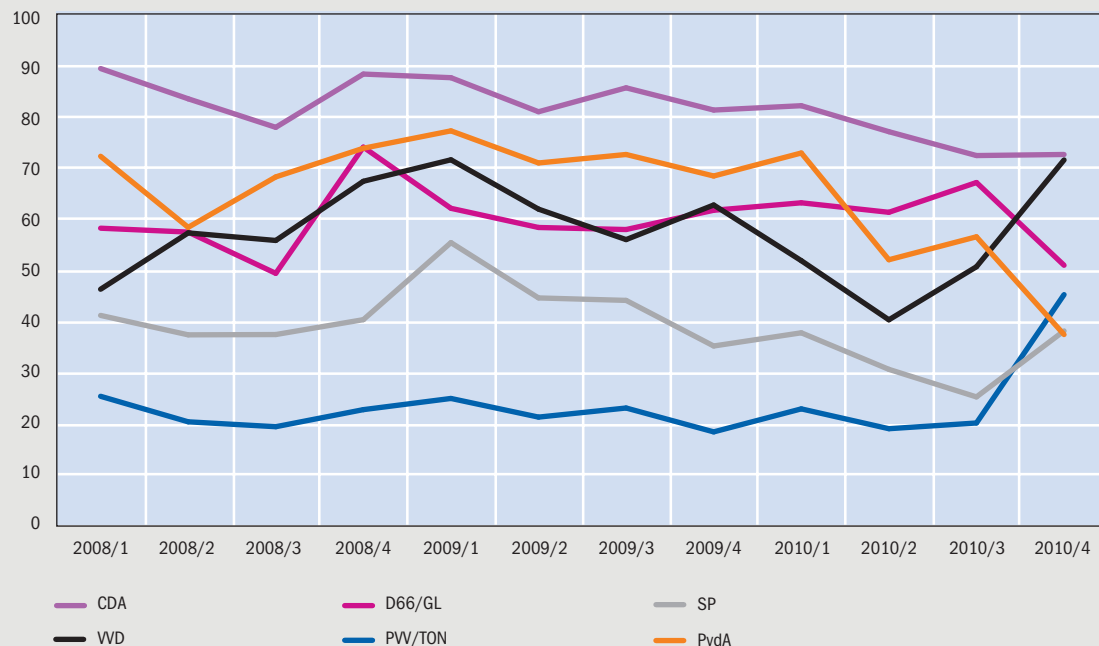
1 In de enquêteperiode komen fluctuaties aardig overeen voor Kamer en regering, maar zijn voor de laatste iets sterker. Vanaf 10 oktober krijgt ze meer voldoende (met een dipje op 12 oktober) en aan het einde van de maand lijkt er sprake van een daling. Lijkt, want er zijn te weinig respondenten om dat met stelligheid te beweren. In ieder geval is er geen verschillend patroon voor Kamer en regering dat erop zou kunnen wijzen dat de benoeming van een formateur of de bordesscène juist de regering een vertrouwensboost zou hebben gegeven.

2 Zie hoofdstuk 2 in de tweede COB-verdiepingsstudie die in 2011 zal verschijnen.

3 Vermeld zijn partijen en partijcombinaties met per meting minstens 70 aanhangers (met drie uitzonderingen van 55, 67 en 68). Let wel: we kunnen slechts laten zien hoe steeds andere ondervraagden met een overeenkomende partijvoorkeur van elkaar verschillen. Vertrouwen kan stijgen omdat een vaste aanhang meer vertrouwen krijgt, maar ook omdat mensen met weinig vertrouwen vertrekken en mensen met veel vertrouwen toestromen.

4 Vermeld is het vertrouwen van stemmers op de pvv en ton (Trots op Nederland); in 2008 zijn de ton-stemmers in de meerderheid, in 2010 gaat het vrijwel uitsluitend om pvv-stemmers.

Figuur 2.1 Aandeel van mensen met verschillende partijvoorkeuren dat 'voldoende' vertrouwen heeft in de regering^a, bevolking van 18+, 2008-2010

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland? [...] de regering'.

Bron: COB 2008/1 - 2010/4

Het vertrouwen in de regering blijkt eens te meer erg beweeglijk te zijn en hangt bovendien sterk samen met politieke voorkeur. De reacties op een aantal stellingen over de politiek in tabel 2.1 vertonen minder verandering. Men heeft in het laatste kwartaal van 2010 wat minder behoefte aan sterke leiders en voor het eerst zijn er meer mensen het eens dan oneens met de stelling dat de meeste politici bekwame mensen zijn. Bezieet men alle cijfers door de oogharen, dan valt op dat er in het tweede kwartaal van 2010 de meeste instemming was met de stelling dat politici vaak onbehoorlijk met elkaar omgaan. Dat is het spoor dat de breuk in het laatste kabinet-Balkenende en de Kamerdebatten daaromheen hebben achtergelaten in de publieke opinie.

De stijging van het politieke vertrouwen leidt dus op het eerste gezicht niet tot positievere houdingen over de politiek, zoals we zien in tabel 2.1. Interessant is om te kijken of, net als

bij vertrouwen in de regering, partijpolitieke voorkeur ook van invloed is op de opvattingen over de stellingen. Leidt de stijging van het politieke vertrouwen onder PVV- en VVD-stemmers bij hen ook in het algemeen tot een positievere stemming over de politiek? Dat laat tabel 2.2 zien, waarbij we ons vanwege de overzichtelijkheid beperken tot de nieuwe coalitiepartijen CDA en VVD, de gedoogpartij PVV en een oppositiecombinatie van PvdA, D66 en Groenlinks.⁵ Aanhangers van de PVV geven bij de meeste stellingen blijk van veel groter politiek cynisme of politieke onvrede dan de anderen. Alleen bij de stelling 'politici gaan vaak onbehoorlijk met elkaar om' liggen de opvattingen dicht bij elkaar.

5 De oppositiepartij SP laten we buiten beschouwing omdat SP-stemmers doorgaans negatiever zijn dan de kiezers van de andere linkse oppositiepartijen. Het aantal SP-stemmers in de steekproef is te klein om deze groep apart op te nemen.

Tabel 2.1 Reacties op stellingen over de politiek^a, bevolking van 18+, 2008-2010 (in procenten)

	2008	2009	2010/1	2010/2	2010/3	2010/4
'de overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik'						
• (zeer) oneens	21	22	23	26	20	25
• (zeer) eens	36	33	36	37	36	32
'kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken'						
• (zeer) oneens	20	22	21	21	21	22
• (zeer) eens	49	45	48	50	50	47
'de meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen'						
• (zeer) oneens	32	30	33	33	30	26
• (zeer) eens	26	29	27	29	30	36
'politici gaan vaak onbehoorlijk met elkaar om'						
• (zeer) oneens	19	20	20	14	21	21
• (zeer) eens	36	36	39	46	41	36
'het zou goed zijn als het bestuur van dit land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders'						
• (zeer) oneens	41	41	37	33	35	39
• (zeer) eens	28	29	33	37	37	30

a De gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en 'ik weet het niet' op tot 100%.

Vetgedrukte cijfers in de laatste kolom wijken significant af van die van het derde kwartaal.

Bron: COB 2008/1 - 2010/4

Als we de ontwikkeling op het niveau van partijvoorkeur bekijken dan zien we dat er zich onder de stabiliteit op macroniveau (zie tabel 2.1) wel verschuivingen voordoen. Aanhangers van de pvv lijken het laatste kwartaal over de hele linie wat minder negatief gestemd. Ze geven met name minder steun aan de stelling dat de overheid onvoldoende doet 'voor mensen zoals ik'. Deze verschuiving betekent echter niet dat de politieke onvrede van deze kiezers als sneeuw voor de zon is verdwenen: men blijft negatiever dan andere kiezers. Ook aanhangers van de regeringspartijen zijn het laatste kwartaal iets positiever geworden: politici worden vaker bekwaam geacht en er is minder behoefte aan krachtige leiders. Bij de aanhang van de drie vermelde oppositie-

partijen zijn geen significante veranderingen te signaleren en weinig wijst op een algehele stemmingsomslag.

Opvattingen over de politiek blijken dus wel gevoelig voor (partij)politieke ontwikkelingen in Den Haag, maar de verschuivingen zijn veel minder groot dan bij politiek vertrouwen. In tabel 2.1 zagen we de negatieve reactie op de val van het vierde kabinet-Balkenende bij de stelling over onbehoorlijk gedrag van politici, nu zien we dat de aanhangers van de pvv over de hele linie minder negatief worden.

Tabel 2.2 **Instemming van mensen met verschillende partijvoorkeuren met stellingen over de politiek^a, bevolking van 18+, 2008-2010 (in procenten)**

	2008	2009	2010/1	2010/2	2010/3	2010/4
'de overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik'						
• CDA/VVD	25	23	29	32	31	27
• PVV/TON	58	58	59	58	63	51
• D66/GL/PvdA	27	24	22	26	22	26
'Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken'						
• CDA/VVD	34	33	33	41	39	34
• PVV/TON	78	75	78	78	73	70
• D66/GL/PvdA	33	33	31	33	35	37
'de meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen'						
• CDA/VVD	40	41	36	38	38	52
• PVV/TON	14	15	11	9	19	25
• D66/GL/PvdA	38	38	40	38	42	41
'politici gaan vaak onbehoorlijk met elkaar om'						
• CDA/VVD	32	37	41	47	36	30
• PVV/TON	38	38	40	40	38	35
• D66/GL/PvdA	36	34	35	48	38	37
'het zou goed zijn als het bestuur van dit land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders'						
• CDA/VVD	28	25	33	42	44	34
• PVV/TON	55	56	58	65	53	44
• D66/GL/PvdA	17	21	22	28	29	23

a Percentages 'zeer eens' en 'eens'.

Bron: COB 2008/1 - 2010/4

NOG ALTIJD ZORGEN OVER 'DE POLITIEK'

In figuur 1.4 zagen we al dat 'politiek en bestuur' nog altijd in de top vijf van de belangrijkste problemen staat. We zien in 2010 veel continuïteit in de genoemde problemen (tabel 2.3). Meest genoemd zijn de politiek, de regering of het kabinet, Wilders en de pvv en de veelheid aan regels of de bureaucratie. Een aantal termen wordt tamelijk vaak gebruikt in combinatie met de term politiek of regering, maar komt ook wel los voor. Het gaat dan om besluiteloosheid, gebrek aan daadkracht of visie, betutteling of niet luisteren. Tot slot noe-

men mensen de bezuinigingen als probleem. De meest opmerkelijke verschillen doen zich dit kwartaal voor: het woord 'Wilders' wordt veel vaker gebruikt dan in eerdere kwartalen. Daarnaast zien we kleinere ontwikkelingen die te maken hebben met de politieke actualiteit: in het eerste en tweede kwartaal zien we klachten over Balkenende, daarna niet meer. In het derde kwartaal uiten mensen vaker hun zorgen over de veelheid aan partijen en blikken ze terug op de verkiezingen; in het vierde kwartaal is er juist aandacht voor de vorming van het nieuwe kabinet.

Tabel 2.3 Trefwoorden bij het thema ‘politiek en bestuur’ in 2010

meest genoemde termen elk kwartaal	<ul style="list-style-type: none"> • ‘de politiek’ in het algemeen • de regering/het kabinet in het algemeen • Wilders • PVV • te veel regels/regelgeving/regeltjes • bureaucratie
veel gebruikte kwalificaties	<ul style="list-style-type: none"> • besluiteloosheid • (gebrek aan) daadkracht • betutteling • geen visie, alleen kijken naar korte termijn • niet luisteren • bezuinigingen
opmerkelijke verschillen 4e kwartaal	<ul style="list-style-type: none"> • in 4e kwartaal wordt de vorming van het kabinet als probleem genoemd • in het 4e kwartaal worden de bezuinigingen vaker genoemd dan in de eerdere kwartalen • in het 4e kwartaal is ‘Wilders’ het meest gebruikte woord (83 keer tegen 40 in het 1e kwartaal). In de andere kwartalen is dat het woord ‘politiek’. • Balkenende wordt in het 1e en 2e kwartaal soms genoemd als probleem; vanaf het 3e en 4e kwartaal niet meer

Bron: COB 2010/1-4

Tegenover mensen die Wilders en zijn steun aan het kabinet-Rutte als een maatschappelijk probleem zien staan mensen die blij zijn met deze politieke situatie. Als mensen iets noemen op het gebied van ‘politiek en bestuur’ waar ze trots op zijn, dan vermelden ze Wilders en het nieuwe rechtse kabinet. Ook in de toelichtingen van geënquêteerden op hun mening dat het al met al de goede kant op gaat met Nederland zien we positieve opmerkingen over het nieuwe kabinet. Dit kwartaal is het nieuwe kabinet zelfs de meest genoemde reden voor een positief gevoel over de richting van Nederland⁶:

“Ik heb veel vertrouwen in een rechts kabinet en daarbij beperkte immigratie en islamisering van Nederland. Een regering die de problemen durft te benoemen en ook aan een oplossing kan werken.”
(PVV-stemmer)

6 Daarnaast motiveren mensen hun positieve antwoord met hun eigen instelling, met het idee dat het in Nederland beter is dan in andere landen of met hun opvatting dat het met de economie weer de goede kant op gaat.

“Ik heb wel vertrouwen in het nieuwe aanstaande kabinet. Ik hoop dat er eindelijk eens mensen zitten die beslissingen durven nemen waar de gewone burger wat van merkt. [...] Ik vind het belangrijk dat eerst de huidige burgers (autochtoon en allochtoon) een goede toekomst tegemoet gaan, in plaats van veel geld naar het milieu, ontwikkelingshulp, kunst en rampen. [...] Ik hoop dat het nieuwe kabinet hiertoe in staat is.” (VVD-stemmer)

“Het nieuwe kabinet-Rutte maakt op mij een krachtiger indruk dan het voorgaande kabinet. Ik hoop dat hier goede besluiten uit zullen komen.”
(SP-stemmer)

“Ik ben blij dat Wilders mee gaat regeren. Hij zegt vaak dingen die wij denken, maar niet kunnen/durven verwoorden. Ik hoop dat hij een goede invloed heeft op de komende regeerperiode.”
(CDA-stemmer)

“Lange tijd heeft het er op geleken dat de overheid niet van plan was om iets te doen aan de vier problemen die ik eerder noemde. Sinds het aantreden van het kabinet-Rutte lijkt er iets te veranderen. Vandaar dit positieve antwoord (onder voorbehoud).” (PVV-stemmer)

Vooral aanhangers van PVV, VVD en in mindere mate CDA zijn positief over het nieuwe kabinet. Daartegenover staan natuurlijk mensen (vooral aanhangers van oppositiepartijen en in het bijzonder PvdA'ers) die dit kabinet noemen als reden waarom Nederland de verkeerde kant op gaat:

“Het nieuwe kabinet zorgt voor meer intolerantie, en de kloof tussen arm en rijk en de verschillende bevolkingsgroepen zal groter worden. Tevens blijft de hypotheekrenteaftrek voorlopig in stand, wat echt waanzin is.” (D66-stemmer)

“Met dit rechtse kabinet heb ik weinig hoop dat het voor de minderheden goed zal gaan. We verharderen tegen elkaar, en geven elkaar de schuld, in plaats van de goede dingen te zien belichten we alleen de negatieve kanten van bijvoorbeeld de moslims.” (PvdA-stemmer)

Er zijn nog veel andere redenen waarom mensen vinden dat het de verkeerde kant op gaat met Nederland. Men noemt bijvoorbeeld problemen rond integratie, toenemende onveiligheid, te lage straffen, de gezondheidszorg of de politiek in het algemeen. Los van het nieuwe kabinet zien we dat de manier waarop de politiek in Nederland werkt nog steeds voor onvrede zorgt.

In de groeps gesprekken zien we nog iets anders. Een deel van de mensen geeft aan blij te zijn met de plannen van het nieuwe kabinet: het is goed dat er eindelijk iets gedaan wordt aan de problemen met integratie en veiligheid en aan de veelheid aan regels. Maar de mensen die de politieke richting van het kabinet steunen zijn er niet gerust op dat er nu ook echt iets gaat gebeuren. Wat zich aftekent is een roep om daadkracht. Men hoopt dat het kabinet eindelijk eens iets gaat doen, ook al is niet iedereen het er mee eens:

“De regering weet alles wel. Ze weten alleen niet hoe ze het moeten doen. Regeren in Nederland lijkt onmogelijk: door de bureaucratie of omdat de samenleving tegen is. Ze moeten niet iedereen tevreden willen stellen. Daar zullen mensen het niet mee eens zijn, maar ze moeten beslissingen nemen. Daadkracht moet er komen. Onder de vorige regering gebeurde er niets.” (Dordrecht, groep 18-50 jaar)

A: *“Ik vind niet dat ze negen maanden in een busje door Nederland moeten gaan rijden, maar wel dat ze moeten luisteren naar de mensen als er wat te*

vertellen is.” (Amsterdam, groep 18-50 jaar)

B: *“Ik hoop dat er gedaan wordt wat er gedaan moet worden om het allemaal leefbaar te maken. Dat de politici zich niet als marionetten aan touwtjes laten voortbewegen, dat ze doen wat gedaan moet worden. De daad bij het woord voegen. Ze krabben nu alweer terug.”*

Het vertrouwen in de politiek mag dan gestegen zijn, dat betekent niet dat de politieke onvrede weg is. In de eerste plaats zijn er groepen die zich zorgen maken over de PVV en wier vertrouwen niet stijgt. In de tweede plaats zijn de algemene zorgen over de politiek nog steeds springlevend (te veel regels, gebrek aan daadkracht, niet luisteren). En in de derde plaats zijn mensen die de richting van het kabinet steunen enigszins sceptisch over de realisatie van de plannen.

BEGROTINGSVOORKEUREN

In de kwartaalberichten besteden we afwisselend aandacht aan onderwerpen die men hoog op de ‘Haagse agenda’ zou willen hebben (zie COB 2010|3: p. 8) en aan de gewenste overheidsuitgaven. Nu zijn de overheidsuitgaven weer aan de beurt. Daar vroegen we nu, in 2008 en het laatste kwartaal van 2009 als volgt naar:

In de politiek moet worden gekozen. Meer geld uitgeven aan bepaalde doeleinden betekent dat er minder geld is voor andere. Wilt u dat de landelijke politiek aan de volgende doeleinden meer of minder geld gaat besteden?

Na deze vraag volgen 17 doeleinden, waaronder het verminderen van de staatsschuld.⁷

Tabel 2.4 toont de antwoorden in het vierde kwartaal van 2010.

7 Zie COB 2008|4: 23-27 en COB 2009|4: 16-18. Tussendoor brachten we in de tweede kwartalen van 2009 en 2010 de budgettaire preferenties anders in beeld. In 2009 gaven we informatie over het feitelijke uitgavenniveau en moesten de ondervraagden budgettair neutraal opereren: ze konden slechts extra uitgeven wat ze elders bezuinigden (COB 2009|2: 15-19). Eerder dit jaar gaven we ook weer informatie over de feitelijke uitgaven en verzochten we (in de lijn van de opdracht aan ambtelijke heroverwegingsgroepen) daarop 35 miljard te bezuinigen, of deels binnen te halen met belastingverhoging (COB 2010|2: 13-15).

Tabel 2.4 Gewenste uitgaven voor divers overheidsbeleid^a, bevolking van 18+, vierde kwartaal 2010 (in procenten)

	veel minder geld	minder geld	zoals nu nu	meer geld geld	veel meer geld	ik weet het niet
verminderen van de staatsschuld	2	15	44	27	3	9
bijdragen aan de aanpak van internationale milieuproblemen en klimaatverandering	7	24	42	20	2	5
bijdragen aan internationale militaire missies en conflict-beheersing	19	47	26	3	1	3
bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen	14	37	35	10	1	3
bestrijden van armoede in Nederland	0	5	31	51	11	3
vergroten van de werkgelegenheid	0	1	19	62	15	3
stimuleren onderzoek en technologie	1	6	41	38	10	5
verbeteren van het onderwijs	0	1	19	56	21	3
verbeteren mobiliteit (openbaar vervoer en wegen)	1	7	43	35	11	3
verbeteren van woonwijken en stadsvernieuwing	1	13	57	22	2	4
verbeteren van de integratie van minderheden	11	29	41	11	1	5
verbeteren van de (gezondheids)zorg	0	1	23	54	20	2
verbeteren bescherming tegen het water (zee en rivieren)	0	4	60	28	4	3
verbeteren van de veiligheid op straat (geweld en overlast tegengaan)	0	1	25	56	16	2
voorkomen en bestrijden van terrorisme in Nederland	1	10	50	28	8	3
stimuleren van kunst en cultuur	14	34	37	10	2	3
verbeteren van het dierenwelzijn	6	21	47	17	6	3
gemiddeld over de 17 doeleinden	4	16	36	32	8	4

a 'In de politiek moet worden gekozen. Meer geld uitgeven aan bepaalde doeleinden betekent dat er minder geld is voor andere.

Wilt u dat de landelijke politiek aan de volgende doeleinden meer of minder geld gaat besteden? Wilt u uw antwoorden in de hokjes aankruisen?'

Bron: COB 2010/4

Evenals bij vorige metingen is er vaker een voorkeur voor meer geld uitgeven (gemiddeld $32 + 8 = 40\%$) dan minder geld ($16 + 4 = 20\%$), dit ondanks de waarschuwing in de vraag dat 'meer geld uitgeven aan bepaalde doeleinden betekent dat er minder geld is voor andere'. Een grote meerderheid wil meer uitgeven aan onderwijs (77%) en zorg (74%). Ook naar de vergroting van werkgelegenheid (67%) en de bestrijding van binnenlandse armoede (62) mag van een meerderheid meer geld. Militaire missies vormen de enige post waarop een meerderheid zou willen bezuinigen (66%). Bij ontwikkelingssamenwerking (51%) en kunst en cultuur (48%) is dat ongeveer de helft van

de ondervraagden, maar dat zijn er wel veel meer dan het aantal dat hieraan meer geld zou willen besteden (resp. 11 en 12%). Ook bij de verbetering van de integratie van minderheden zijn er meer voorstanders van bezuinigen (40%) dan van extra uitgeven (12%).

Zijn de voorkeuren veranderd tussen begin 2008 (nog geen economische crisis, een financieringsoverschot en slinkende overheidsschuld) en eind 2010 (groot begrotingstekort en volgens de media dreigende 'draconische bezuinigingen')?

Eind 2010 zijn er in ieder geval aanzienlijk meer mensen die extra geld willen uittrekken om de staatsschuld te verminderen: 30% (de

Tabel 2.5 Relatieve uitgavenwensen voor divers overheidsbeleid^a, bevolking van 18+, 2008-2010 (gemiddelde waarden)

	2008/1-2	2008/3-4	2009/4	2010/4
gemiddeld gewenste uitgavenverandering over onderstaande 16 posten	+20	+18	+14	+11
afwijkingen daarvan:				
bijdragen aan de aanpak van internationale milieuproblemen en klimaatverandering	-12	-13	-9	-18
bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing	-56	-58	-57	-53
bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen	-31	-33	-35	-38
bestrijden van armoede in Nederland	+23	+23	+22	+22
vergroten van de werkgelegenheid	+19	+20	+34	+34
stimuleren onderzoek en technologie	+8	+9	+11	+15
verbeteren van het onderwijs	+40	+38	+37	+38
verbeteren mobiliteit (openbaar vervoer en wegen)	+26	+27	+17	+14
verbeteren van woonwijken en stadsvernieuwing	-3	-4	-4	-5
verbeteren van de integratie van minderheden	-22	-23	-28	-30
verbeteren van de (gezondheids)zorg	+36	+39	+35	+35
verbeteren bescherming tegen het water (zee en rivieren)	+8	+9	+9	+4
verbeteren van de veiligheid op straat (geweld en overlast tegengaan)	+25	+27	+27	+31
voorkomen en bestrijden van terrorisme in Nederland	0	-3	-2	+3
stimuleren van kunst en cultuur	-38	-39	-37	-37
verbeteren van het dierenwelzijn	-22	-18	-19	-16

a Zie voor vraag en antwoorden tabel 3.2; de antwoorden zijn als volgt gewaardeerd: veel minder = -100, minder = -50, zoals nu = 0, meer = 50 en veel meer = 100.

Bron: COB 2008/1-4, 2009/4, 2010/4

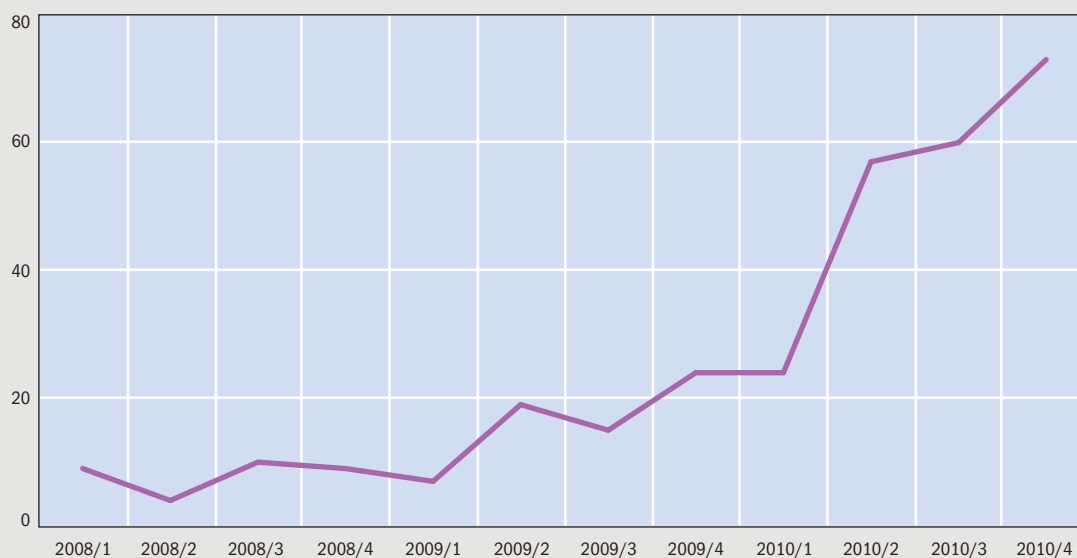
regel van tabel 2.3), terwijl dat eind 2009 nog 24% was en 17% in 2008 (COB 2009|4: 16-18). Bevolkingsgroepen verschillen daarin wel. Zo wilde eind 2009 en eind 2010 respectievelijk 14 en 18% van de vrouwen en 34 en 42% van de mannen meer geld voor vermindering van de staatsschuld.⁸

In tabel 2.5 laten we de vermindering van de staatsschuld buiten beschouwing en kijken we naar de gemiddeld gewenste veranderingen op de andere posten. De eerste regel bevestigt wat we bij de staatsschuld zagen: men wil weliswaar nog steeds meer extra uitgeven dan bezuinigen, maar men is eind 2010 duidelijk zuiniger dan in 2008. Gegeven de gemiddeld toegenomen terughoudendheid bij het verhogen van overheidsuitgaven, laat de rest van de tabel relatieve voorkeuren voor de afzonderlijke uitgavenposten zien. De verhoudingen daartussen blijken tamelijk stabiel. Voortdurend zijn zorg en onderwijs favorieten en militaire missies het minst populair. In vergelijking met 2008 worden de missies nu wel iets minder afgewezen. Aan werkgelegenheid wil

men veel vaker meer geld besteden, maar ook technologie, dierenwelzijn, openbare veiligheid en terrorismebestrijding zijn populairder geworden. Men geeft eind 2010 minder dan in 2008 prioriteit aan verbetering van de mobiliteit, net als aan milieu, bescherming tegen het water, integratie en ontwikkelingshulp. Over de hele linie lijken deze verschuivingen in de publieke opinie aardig overeen te komen met veranderingen in de prioriteiten van het voorgenomen regeringsbeleid.

Mensen begroten dit kwartaal dus wat zuiniger dan in voorgaande jaren en ook andere gegevens wijzen erop dat het besef dat er bezuinigd moet worden langzaam doordringt. In figuur 2.2 is te zien dat er vanaf het tweede kwartaal van 2010 een stijging is van het aantal keer dat het woord 'bezuiniging' wordt genoemd als een belangrijk nationaal probleem. Dit kwartaal bereikt dit aantal zijn voorlopige hoogtepunt. In sommige gevallen komt dit woord los voor, soms verwijzen mensen expliciet naar de bezuinigingen in de zorg en het onderwijs.

Figuur 2.2 Aantal keer dat het woord 'bezuinigen' is genoemd als belangrijk probleem^a, COB 2008-2010

a Zie voor de vraagstelling van deze vraag figuur 1.4. Geteld is het aantal keer dat het woord 'bezuinigen' (al dan niet met taalfouten) is genoemd. Bron: COB 2008-2010

8 Bij de lageropgeleiden was er een stijging van 14 naar 24% en bij de hogeropgeleiden van 27 naar 40%, terwijl er met 29 en 27% bij de middelbaar opgeleiden om onduidelijke redenen helemaal geen stijging was.

In de groepsgesprekken lijkt het besef dat het nieuwe kabinet zal moeten bezuinigen ook door te dringen. Over de bezuinigingen op de ontwikkelingshulp, de bijdrage aan de Europese Unie en aan cultuur zijn de meeste gespreksdeelnemers positief. Over de bezuinigingen op zorg, voorzieningen en uitkeringen is men echter negatiever. Zelf verwachten de deelnemers vooral wat te gaan merken van de bezuinigingen als de zorgkosten gaan stijgen, de pensioenen omlaag gaan of de hypotheekrente wordt afgeschaft.

“Ze gaan bezuinigen. Kijk maar naar de ziekenzorg. De premies die we allemaal moeten ophoesten.”

“De gewone man zal er iets van merken in verband met de ziektekostenpremie.”

“Op korte termijn ga je er wat van merken, met de kosten en dergelijke. Ze moeten 18 miljard bezuinigen, vergis je niet (...).”

“Mensen in de bijstand en de man onder modaal gaan het wel voelen.”

Bij sommige mensen overheerst de zorg dat de bezuinigingen vooral mensen zullen treffen die ziek zijn of hun baan verliezen:

“Men bezuinigt op de verkeerde plaatsen, topbussen worden niet genoeg aangepakt, terwijl er niet goed naar chronisch zieken en gehandicapten wordt geluisterd en voor gedaan.”

“De politiek bezuinigt aan de verkeerde kant. Het begint in het onderwijs en gezondheidszorg te snijden. Ga een dagje meedraaien in een verzorgingshuis, verpleeghuis of gehandicapteninstelling. Het lijkt toch nergens meer op. Er moet geld bij in plaats van eraf.”

3 GRIP OP DE TOEKOMST?

Samenvatting

Een grote minderheid is somber over de toekomst van de wereld (39%) en 29% van de Nederlanders meent geen grip te hebben op hun eigen toekomst. Wie somber is over de toekomst van de wereld noemt vaak grote, mondiale ontwikkelingen zoals klimaatverandering en overbevolking en economische achteruitgang. Gebrek aan grip wordt toegelicht met de eigen financieel-economische positie. Deze mensen zien zichzelf in de hoek staan waar de klappen vallen en ervaren veel machteloosheid en onzekerheid. Wie geen grip meent te hebben, is vaker ontevreden over de samenleving, de economie en de politiek, maar ook over de medemens en de eigen politieke invloed.

Eerder onderzoek benadrukt dat de manier waarop men de toekomst tegemoet treedt een goede indicator is van onvrede. Zo menen Elchardus en Smits dat negatieve toekomstverwachtingen (voor zichzelf of voor de volgende generaties) leidt tot onbehagen: 'Men mag immers verwachten dat mensen die beklemd naar de toekomst blikken en de indruk hebben dat er voor hen en hun aspiraties geen plaats is in de toekomst, zich onbehaaglijk voelen.'¹ Elchardus en Smits koppelen gebrek aan vertrouwen in de toekomst dus aan (gepercipiëerd) gebrek aan mogelijkheden en kansen. De vraag is natuurlijk in hoeverre negatieve toekomstverwachtingen vooral persoonskenmerken zijn of een bezinking van een hard maatschappelijk klimaat.

Hoewel in het bestek van dit hoofdstukje deze vraag niet kan worden beantwoord, doen we wel een aanzet. We bekijken eerst of en in welke mate de negatieve stemming die we zo vaak rapporteren zich ook naar toekomstverwachtingen vertaalt. Bij die resultaten gaan we ook in op de redenen om somber te zijn over de toekomst. Vervolgens bekijken we de toekomstverwachtingen sinds 2009. Ten slotte gaan we op één vraag, over grip hebben op de toekomst, nader in door te kijken naar verbanden tussen weinig grip op de toekomst en (andere) maatschappijopvattingen.

NEGATIEF TOEKOMSTBEELD

We hebben drie stellingen over de toekomst voorgelegd. In tabel 3.1 zijn de resultaten weergegeven. Een grote minderheid (39%) blijkt in te stemmen met de stelling 'Zoals de zaken er nu voorstaan is het moeilijk hoopvol te zijn over de toekomst van de wereld'. De stelling 'Voor mensen zoals ik wordt het leven eerder beter dan slechter' kan op veel minder instemming rekenen (17%). Opvallend veel mensen kiezen voor de antwoordoptie 'neutraal' (48%, niet in tabel). De stelling 'Ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst' vindt steun van 29% van de ondervraagden. Een uitsplitsing naar sekse, leeftijdsgroepen en opleidingsniveau laat vaak – kleinere of grotere – significante verschillen zien. Over het geheel genomen zijn ouderen somberder over de toekomst dan jongere generaties, zijn vrouwen pessimistischer dan mannen en laagopgeleiden negatiever dan hoogopgeleiden. Vooral de verschillen tussen opleidingsgroepen zijn opvallend groot. Waar 38% van de laagopgeleiden geen grip zegt te hebben op hun eigen toekomst, geldt dat voor 18% van de hoogopgeleiden. Opvallend is dat leeftijdsgroepen weinig verschillen in hun opvatting over de stelling 'Voor mensen zoals ik wordt het eerder beter dan slechter'. Je zou juist een grotere instemming verwachten onder jongere groepen, die nog een toekomst voor zich hebben en dus de gelegenheid om verbeteringen voor zichzelf te bewerkstelligen.

¹ M. Elchardus en W. Smits (2002). *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*. Brussel: VUBpress, p. 46.

Tabel 3.1 **Opvattingen over de toekomst naar sekse, leeftijd en opleidingsniveau, bevolking van 18+, vierde kwartaal 2010 (in procenten)^a**

	allen	sekse		leeftijd			opleidingsniveau		
		man	vrouw	18-34	35-54	55+	laag	midden	hoog
‘zoals de zaken er nu voor staan, is het moeilijk om hoopvol te zijn over de toekomst van de wereld’									
• (zeer) oneens	25	29	21	33	23	22	11	23	41
• (zeer) eens	39	33	44	37	40	39	45	42	28
‘voor mensen zoals ik wordt het leven eerder beter dan slechter’									
• (zeer) oneens	30	24	35	25	33	29	35	35	17
• (zeer) eens	17	22	13	18	18	16	11	15	25
‘ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst’									
• (zeer) oneens	38	42	35	44	41	31	23	35	57
• (zeer) eens	29	26	32	25	28	32	38	31	18

a Antwoordcategorieën tellen met ‘neutraal’ en ‘ik weet het niet’ op tot 100%.

Bron: COB 2010/4

In tabel 3.1 tonen Nederlanders zich dus vrij somber over de toekomst. Een substantiële minderheid van vier op de tien Nederlanders is negatief over de toekomst van de wereld in zijn algemeenheid en bijna een derde van de ondervraagden heeft geen grip op de eigen toekomst.

TOELICHTINGEN VAN DE TOEKOMST- VERWACHTINGEN

Hoe komen mensen nu tot deze antwoorden? Waar denkt men aan bij het beantwoorden van de vragen? Om daar iets over te kunnen zeggen, hebben we in de enquête mensen om een toelichting gevraagd op een van de drie stellingen. Bovendien hebben we in de focusgroepen van dit kwartaal de deelnemers deze vragen laten invullen en toelichten.

‘Zoals de zaken er nu voor staan, is het moeilijk om hoopvol te zijn over de toekomst van de wereld’

Bij de eerste stelling blijken veel mensen die het er (zeer) mee eens zijn vooral aan wereldwijde ontwikkelingen te denken: het klimaat,

milieu, het ontbreken van vrede en de verdeling van welvaart tussen de westerse wereld en de derde wereld. Ook worden problemen en ontwikkelingen in Nederland genoemd, maar wel met een nadruk op de lange termijn: gevolgen van de economische crisis, aantasting van het sociale vangnet, vergrijzing, verharding van de maatschappij.

“Ik doelde hier op de algemene toekomst van de mens en aarde. Er zijn simpelweg te veel mensen en die verbruiken meer grondstoffen dan de aarde ons geven kan. Aangezien iedereen het moeilijk vindt om luxe op te geven (inclusief ikzelf) en de meesten van ons de drang hebben om ons voort te planten, zal het probleem verergeren.”

“Ik bekijk dan vooral de lange termijn betreffende onze kinderen. Oorlogen, vervuiling van onder andere het milieu, de vergrijzing en zeker de opkomst van diverse radicale groeperingen zullen de toekomst voor onze kinderen er niet beter op maken.”

“Mijns inziens is de situatie in Nederland op diverse vlakken – politiek, arbeid, cultuur – niet zo rooskleurig (veel onenigheid, steeds meer onbegrip voor elkaar).”

In de focusgroepen blijken ouderen iets vaker geneigd meer wereldwijde problemen te noemen, terwijl jongeren meer hun eigen omgeving als maatstaf nemen ('mijn eigen leefomgeving en alles wat ik om me heen zie').

Een neutrale positie bij deze stelling wordt vaak onderbouwd met negatieve argumenten, waardoor men het eigenlijk eens lijkt te zijn met de stelling. Anderen hebben 'neutraal' gekozen omdat ze menen persoonlijk weinig invloed op de toekomst te hebben:

"Het is allemaal erg afhankelijk van besluiten die elders worden genomen en waarop ik als individu geen of heel weinig invloed kan uitoefenen."

"Wij burgers hebben geen grip op de toekomst en moeten afwachten wat de regering er van gaat bakken."

Een aantal mensen ten slotte vindt het moeilijk een richting aan te geven door tegengestelde ontwikkelingen of door ongewisheid over de daden van het nieuwe kabinet.

Wie het (zeer) oneens is met de stelling, ziet juist positieve ontwikkelingen: meer bewustzijn van het milieu, duurzaamheid en respect voor elkaar, technologische ontwikkeling (wat resulteert in minder ziekte, honger en sterfte) en economisch betere tijden. Anderen die het oneens zijn met de stelling menen dat ellende zoals oorlog en recessie van alle tijden is, of dat er nog altijd mensen zijn die zich inzetten voor een betere wereld. Er zijn ook rasoptimisten die vinden dat het *not done* is om van het negatieve uit te gaan: 'Moed verloren is al verloren', 'je moet optimistisch blijven', 'er zijn ook nog steeds lichtpunten die hoop geven'. En ten slotte zijn er ook mensen die vooral hun hoop uitspreken: 'Ik hoop dat het alleen maar beter kan worden met de toekomst van de wereld.'

'Voor mensen zoals ik wordt het leven eerder beter dan slechter'

Bij de tweede stelling worden verschillende argumenten genoemd voor een neutrale positie: men vindt de stelling te moeilijk, of meent dat er niet zoveel richting in zit: 'Het leven hobbelt gewoon door.' Anderen vullen neutraal in omdat het nu goed gaat: 'Ik ben het er mee eens. Het leven is goed zoals het nu is. Ik ben een tevreden mens', 'Ik heb neutraal ingevuld. Het leven wordt voor mij niet slechter maar ook niet beter.' Een andere reden die gegeven wordt is dat je niet kunt voorzien of het leven beter of

slechter wordt; dat hangt mede af van het lot. In de focusgroepen blijkt dat de deelnemers 'mensen zoals ik' interpreteren als mensen met wie men omgaat, gelijkgestemden (door de keuzes die men maakt of de situatie waarin men verkeert als bijvoorbeeld alleenstaande ouder) of beroepsgroep (ondernemers, harde werkers). Men denkt aan gemiddelde Nederlanders, 'gewone mensen'.

Zowel in de enquête als in de focusgroepen geven deelnemers die het met de stelling oneens zijn een sociaaleconomische invulling aan de vraag. Ze redeneren dat de gemiddelde, hardwerkende Nederlander het door de bezuinigingen eerder slechter dan beter zal krijgen. Het inkomen daalt of blijft gelijk, terwijl de kosten en de premies stijgen. Ook genoemd worden de achteruitgang van de sociale voorzieningen (AOW, pensioenen, kinderopvang) en langer doorwerken. De bezuinigingen gaan over de rug van de gewone, hardwerkende mensen. De schuld wordt bij de regering en de economische crisis gelegd.

"Het financiële plaatje: de ziektekosten, niet alles wordt vergoed, kinderen die gaan leren en ouder worden gaan meer kosten, de AOW, wat gebeurt er mee?"

"Alles wordt maar duurder en duurder, de zorgverzekering bijvoorbeeld, de premie gaat steeds verder omhoog terwijl er steeds meer uit het basispakket wordt gehaald. Daar tegenover staat niet dat je loon met 10% stijgt, dus is het elke maand weer een puzzel om de eindjes aan elkaar te knopen, dus in dat opzicht wordt mijn leven er niet beter op."

Ten slotte zijn ook mensen die in een nadelige positie verkeren het (zeer) oneens met deze stelling. Zij zijn bijvoorbeeld werkeloos (geworden), chronisch ziek, of ontdekken vlak voor hun pensionering dat hun pensioen een stuk lager is dan verwacht. Uit de toelichtingen van de 17% die het met de stelling oneens is, blijkt dat men zichzelf in de hoek plaatst waar de financiële klappen vallen. Bovendien spreekt uit de teksten veel machteloosheid: men staat met de rug tegen de muur.

Wie denkt dat het leven inderdaad eerder beter dan slechter wordt, noemt als redenen dat de kinderen ouder worden en zichzelf kunnen bedruipen, dat het met hen goed gaat in vergelijking met veel anderen, of dat ze menen dat het een kwestie van instelling is: 'Ik stel mijn doelen en ga ervoor. Je moet zelf ook wer-

Tabel 3.2 **Persoonlijke toekomstverwachting naar financiële verwachtingen en inkomen, bevolking van 18+, vierde kwartaal 2010 (in procenten)**

	financiële verwachting ^a			inkomen		
	slechter	hetzelfde	beter	beneden modaal	ongeveer modaal	boven modaal
'voor mensen zoals ik wordt het leven eerder beter dan slechter'						
• (zeer) oneens	35	52	7	55	30	15
• neutraal/ ik weet het niet	16	65	14	49	32	19
• (zeer) eens	9	64	24	35	32	33

a Verwachtingen van de eigen financiële situatie voor de komende 12 maanden.

Bron: COB 2010/4

ken om een beter leven te krijgen.' Opvallend is dat men niet refereert aan toekomstige kansen en mogelijkheden. Blijkbaar zijn deze optimisten niet positief omdat ze jong zijn en veel kansen en groei mogelijkheden zien.

In de focusgroepen blijken sommige mensen de vraag tegengesteld te interpreteren. Ze verwachtten dat er zou staan 'eerder slechter dan beter'. Dit is voor ons aanleiding om in het vervolg deze vraag wellicht te schrappen of om te draaien.

In tabel 3.2 hebben we gekeken of degenen die niet denken dat het leven beter zal worden voor mensen zoals zij in een financieel ongunstiger positie verkeren dan de anderen. Dat blijkt inderdaad het geval. Wie het oneens is met de stelling verwacht vaker een verslechtering van de eigen financiële situatie en valt vaker in de inkomensgroep beneden modaal.

'Ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst'

Bij de derde stelling zijn financieel-economische factoren een reden voor instemming: stijgende kosten van levensonderhoud en het wegvallen van subsidies, toeslagen en dergelijke. Er klinkt veel machteloosheid in de antwoorden door. Men is onzeker en weet niet wat te doen om het tij te keren. Deze onzekerheid lijkt deels direct verband te houden met de voorgenomen bezuinigingen en het economisch herstel: beide zijn onvoorspelbaar en onzeker. Een vaak genoemd voorbeeld is de voorgenomen bezuiniging op de kinderopvangtoeslag, waardoor moeders misschien

moeten stoppen met werken. Ook de hoogte van het pensioen, de AOW en de pensioengerechtigde leeftijd levert onzekerheid op. Vooral tegen een eventuele verlaging van het pensioen kan iemand die al (bijna) gepensioneerd is zich niet wapenen. Toch is de onzekerheid niet alleen gekoppeld aan de wisseling van politieke macht en de economische crisis. Men heeft het gevoel dat steeds meer verworvenheden of sociale voorzieningen op de tocht staan, en dat de politiek geen duidelijke en stabiele lijn kiest maar een onvoorspelbare en dus onbetrouwbare speler is. Enkele voorbeelden:

"Ik heb geen idee of ik nog AOW of pensioen heb straks. Of dat er iemand 'aan mijn bed' staat als ik hulpbehoevend word. Welke voorzieningen zijn er? Heb ik nog een baan tot mijn pensioen? Hebben mijn toekomstige kleindochters nog wel genoeg rechten als vrouw? Ik heb het gevoel namelijk dat we terug naar af gaan."

"Het is een onzekere tijd, vorig jaar ben ik kort werkloos geweest, dan besef je ineens wat het voor impact heeft om je baan (= zekerheid, vooral financieel) kwijt te raken. Ik heb het geluk gehad snel weer een baan te vinden maar voor mensen die dat niet hebben dreigt gevaar in een neerwaartse spiraal terecht te komen, alles wordt duurder, dat geeft een benauwend gevoel. En dat gevoel heb ik nog steeds, ook nu ik weer een baan heb, het lijkt wel of niets meer zeker is. Door de hele kredietcrisis blijkt maar weer hoe afhankelijk we van alles en iedereen zijn, als er iets fout gaat in Amerika of Griekenland, dan kan dat effect hebben voor de Nederlanders. Hoe moet je dan nog in godsnaam dingen in eigen hand houden??"

“Er wordt zoveel gezegd en niets gedaan, daardoor weet je echt niet waar je in de toekomst aan toe bent, denk aan het ziekenfonds, blijft dat en in hoeverre moet je alsnog zelf betalen. Denk aan pensioen, gaat pensioen ook met pensioen en hebben wij dan niets, enz.”

“Omdat alles toch voor je beslist wordt, pensioenen, AOW, sociale voorzieningen, woningen.”

“Tot welke leeftijd moet ik gaan werken? Blijft er nog wat over van mijn opgebouwd pensioen? Hoe gaat het met de kinderopvangtoeslag? Kan ik blijven werken en mijn kinderen naar een kinderdagverblijf laten gaan wat ik zo belangrijk vind? Hoe ontwikkelt de arbeidsmarkt zich?”

“Veel zaken die hier invloed op hebben zijn niet door mijzelf te beïnvloeden. Bijvoorbeeld, verhoging pensioengerechtigde leeftijd, verkoopbaarheid eigen huis.”

“Als je denkt dat je je zaken goed geregeld hebt, verzint de regering wel weer wat nieuws waardoor alles wat je geregeld hebt weer overboord kan gooien.”

Uit sommige antwoorden blijkt dat mensen geen grip menen te hebben omdat zij in een duidelijk moeilijke en onzekere situatie verkeren. Voorbeelden zijn ziekte, een overleden naaste, een vastgelopen relatie, dreigende werkloosheid of op leeftijd zijn.

“Je bent te veel afhankelijk van allerlei factoren om grip te hebben op je eigen toekomst. In ons geval is dat het feit dat mijn man door een beroepsziekte zijn baan kan verliezen.”

“Dit is onder andere sterk afhankelijk van de economische situatie in dit land. Bij mijn huidige werkgever staan er 250 fte aan banen op de tocht. Dit alles komt de sfeer op de werkvloer niet ten goede, terwijl het een dienstverlenende werkgever is.”

“Als 51-jarige zonder vaste baan die al meer dan twee jaar als uitzendkracht werkt en werk doet dat ver onder mijn niveau ligt en eigenlijk veel te zwaar is voor mij, heb ik weinig hoop op een goede vaste baan in de toekomst. Nu ben ik gedwongen om samen te werken met mensen die alleen over seks, drugs en voetbal kunnen praten en ik heb weinig hoop dat ik nog eens terugkom in een functie waar ik weer eens intelligente conversaties zal kunnen hebben. CWI, UWV of gemeente doen absoluut niets om mij aan een fatsoenlijke baan te helpen. Zolang ik maar werk en geen uitkering trek, dan zijn zij tevreden. Ook al ga ik geestelijk ten onder aan mijn huidige werkomgeving.”

Ten slotte geven enkele respondenten blijk van een gelaten of passieve instelling:

“Je bent afhankelijk van anderen in je leven.”

“Wie heeft er grip op zijn toekomst? Ieders toekomst is onzeker. Ik zeg niet dat ik niet hoopvol ben, want ik ben zeker hoopvol. Maar hoe mijn toekomst zal verlopen heb ik niet zelf in de hand, maar is in Gods hand.”

“Je kunt niet alles wat je graag zou veranderen zelf aanpassen.”

“De enige zekerheid die je hebt is dat je weet dat je eens sterft.”

Waarom kiest men bij deze vraag voor de positie ‘neutraal’? Een aantal respondenten maakt onderscheid tussen de privésfeer (wel grip) en de overheidszaken (geen grip).

“We laten het maar op ons afkomen. In ons land hebben we momenteel geen goede vooruitzichten. Natuurlijk heeft een ieder zijn eigen toekomst in de hand. Maar is mede afhankelijk van hoe ons land wordt geregeerd. Daarom neutraal gekruist.”

“Ik denk dat je toekomst en hoe dingen gaan verlopen afhangt van keuzes van onder andere de Tweede Kamer en de overheid. Toch bepaal je zelf hoe je hiermee omgaat. Ik heb uiteindelijk nog altijd grip op mijn eigen toekomst, maar zal wel rekening moeten houden met omgevingsfactoren.”

“Ik zorg voor mijn eigen geluk maar mijn financiële status wordt voor een groot deel bepaald door de staat en hun beleid. Minder geld, moeilijker rondkomen, meer stress, minder gelukkig.”

Anderen geven als reden onzekerheid over de plannen van het nieuwe kabinet:

“Het ligt er maar net aan wat de komende regering allemaal gaat doen”

Naast de politiek zijn ook gezondheid en ouderdom factoren van onzekerheid. Ten slotte worden er ook persoonlijke omstandigheden genoemd: echtscheiding, overleden partner of werkloosheid. De onzekerheid en machteloosheid zijn minder sterk dan onder degenen die geen grip hebben, maar wel aanwezig.

“Ik heb mijn gezin en mijn baan. Maar een vaste aanstelling zegt tegenwoordig niets meer. Als je ontslag krijgt moet je maar afwachten wat er dan gebeurt met je toekomst. Je bent wel gewend om met het geld dat je nu tot je beschikking hebt rond te komen. Als je dan een stap achteruit moet is dat wel heel erg wennen. En met twee schoolgaande kinderen weet je niet wat de toekomst nog brengt qua studie etc.”

“Soms kun je de toekomst niet bepalen. Je kunt tegenwoordig veel makkelijker ontslagen worden en dergelijke en als je denkt dat je spaargeld veilig staat kan die bank ook zo omgaan (failliet).”

In de focusgroepen blijkt dat zowel degenen die aangeven grip te hebben als degenen die dat niet hebben, dezelfde bron van onzekerheid te zien: de onvoorspelbaarheid van politiek en economie en de grote invloed van beide op het leven van de burger. Maar wie grip heeft schrijft zichzelf een vinger in de pap toe:

“Veel mensen denken dat de regering hun toekomst bepaalt. Dat klopt misschien wel. Maar die regering kiezen we met zijn allen. Daar heb je dus ook invloed op.”

Waar de een het accent legt op maatschappelijke omstandigheden, brengt de ander de eigen mogelijkheden naar voren. Volgens een deelnemer moet je wel grip op je leven willen hebben, want anders kun je beter ‘meteen tussen zes planken gaan liggen’. We stuiten hier op een psychologische factor: waar de een meent zelf controle over de dingen te hebben (*internal locus of control*), zien anderen hun leven door externe factoren bepaald (*external locus of control*).

In de voorgaande tekst staan toelichtingen van mensen die het eens zijn met de stelling ‘Ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst’. We hebben aan mensen die het oneens zijn met de stelling gevraagd waarom zij denken dat veel mensen vinden dat ze geen grip hebben. Hun verklaringen vallen grofweg in twee categorieën: 1 men zeurt en neemt geen eigen verantwoordelijkheid, en 2 dat zullen mensen in (financieel) onzekere situaties zijn. In de eerste categorie verklaringen zitten heftige verwijten. Mensen zonder grip worden gekarakteriseerd als onzeker, te weinig assertief, pessimistisch en in de watten gelegd door de overheid. Men neemt geen eigen verantwoordelijkheid en durft geen eigen keuzes te maken.

“Mensen nemen geen eigen verantwoordelijkheid meer. Ze zijn gewend dat alles voor hen gedaan wordt. Voor elk probleem is er wel een loket waar je je kunt melden en dat het oplost. Mensen hoeven niet meer zelf na te denken. We worden gepamperd zoals dat zo mooi heet. Als je zelf de touwtjes in handen neemt ben je ook zelf verantwoordelijk. En blijkbaar hebben mensen toch de behoefte om een ander de schuld te geven als het niet goed gaat.”

Tegenover dergelijke harde veroordelingen staan in de tweede categorie verklaringen die juist blijk geven van sympathie en medeleven voor de ‘griplozen’. Men wijst op de onzekerheid (vooral financieel) waarin mensen tegenwoordig kunnen raken en noemt zwakkeren, laagopgeleiden en gehandicapten.

TOEKOMSTVERWACHTINGEN DOOR DE TIJD

Mensen leggen dus vaak een verband tussen negatieve toekomstverwachtingen en economisch en politiek onzekere tijden. Daarom hebben we gekeken of zich sinds begin 2009, toen deze toekomstvragen in het COB zijn opgenomen, veranderingen in deze opvattingen hebben voorgedaan. Dat blijkt nauwelijks het geval. Hoewel de financiële crisis al in het najaar van 2008 inzette, waren de gevolgen voor de economie pas later zichtbaar, en zou een stijging van negativiteit over de toekomst

te verwachten zijn. Dat is niet het geval. Het lijkt er dus op dat een negatieve houding dieper zit dan een gevoeligheid voor de recente bezuinigingen, en dat die actuele gebeurtenissen worden aangehaald om een negatieve houding te beargumenteren. Dit patroon zagen we al eerder: de sentimenten zijn hetzelfde, alleen de voorbeelden veranderen al naar gelang de actualiteit.

Tabel 3.3 **Opvattingen over de toekomst in 2009 en 2010, bevolking van 18+ (in procenten)^a**

	2009/1-2	2009/3-4	2010/1	2010/2	2010/3	2010/4
'zoals de zaken er nu voor staan, is het moeilijk om hoopvol te zijn over de toekomst van de wereld'						
• (zeer) oneens	27	27	26	30	25	25
• (zeer) eens	41	39	42	38	41	39
'voor mensen zoals ik wordt het leven eerder beter dan slechter'						
• (zeer) oneens	26	27	28	27	28	30
• (zeer) eens	20	20	18	21	20	17
'ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst'						
• (zeer) oneens	39	39	40	41	34	38
• (zeer) eens	29	28	28	28	32	29

a Antwoordcategorieën tellen met 'neutraal' en 'ik weet het niet' op tot 100%.

Bron: COB 2008/1 - 2010/4

Tabel 3.4 **Geen grip^a op de toekomst naar achtergrondkenmerken^b, bevolking van 18+, 2010 (afwijkingen in procenten)**

allen	29
inkomen beneden modaal	+5
ongeveer modaal	+2
boven modaal	-11
studeert	-9
betaald werk	-4
huisvrouw of -man	+5
werkloos, bijstand, arbeidsongeschikt	+18
pensioen	+8
leest regelmatig de Telegraaf	+4
leest regelmatig de NRC, Volkskrant en/of Trouw	-10
voorkeur voor SP	+10
GroenLinks	-13
PvdA	-2
D66	-11
CDA	0
ChristenUnie	+3
VVD	-10
PVV	+12
gaat niet stemmen	+11
weet het nog niet	-2

a Respondenten die het (zeer) eens zijn met de stelling 'Ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst'.

b Percentages zijn voor de vier kwartalen van 2010 samen. Vetgedrukte cijfers geven significante afwijkingen ($p < 0,05$) van de rest van de bevolking.

Bron: COB 2010/1-4

GEEN GRIP OP DE TOEKOMST NADER BEKEKEN

De vraag naar grip op de toekomst blijkt dus heftige bewoordingen en emoties op te roepen. Om meer zicht te krijgen op de mensen met weinig grip is in tabel 3.4 een uitsplitsing naar achtergrondkenmerken gemaakt. Wie weinig verdient, werkloos of arbeidsongeschikt is, ervaart minder grip. Ook politieke voorkeur blijkt sterk met grip samen te hangen: niet-stemmers en stemmers op de PVV of de SP hebben relatief weinig grip op de toekomst; kiezers van GroenLinks, D66 of de VVD relatief vaak.

Bovendien blijkt dat wie weinig grip op zijn eigen toekomst heeft ook negatiever gestemd is over de maatschappij. Het verschil in tevredenheid tussen wie wel en wie geen grip hebben is met name sterk bij de economie (84% versus 54%) en de regering (61% versus 32%). Maar niet alleen de maatschappijopvattingen verschillen, ook het vertrouwen in de medemens is lager onder mensen zonder grip. Bovendien dichten zij zichzelf veel minder invloed op de politiek toe.

Tabel 3.5 Grip op het eigen leven en opvattingen over maatschappij en politiek, bevolking van 18+, 2010 (in procenten)

	allen	heeft wel grip	heeft geen grip
• voldoende tevreden met de samenleving	79	86	67
• voldoende tevreden met de economie	72	84	54
• voldoende vertrouwen in de Tweede Kamer	53	68	35
• voldoende vertrouwen in de regering	49	61	32
• 'over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen' (eens)	58	72	47
• 'in ons land is er te weinig aandacht voor mensen die het minder hebben' (eens)	53	44	65
• 'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen' (eens)	41	30	57
• 'het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak' (eens)	48	64	35
• 'mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie' (eens)	18	9	32
• 'de overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik'	36	21	57
• 'mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet'	58	43	79
• 'Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken'	49	32	71

Bron: COB 2010/1-4

ONBEHAGEN

In het begin van dit hoofdstuk bekeken we hoe Nederlanders de toekomst zien. Het is duidelijk dat de sombere stemming in Nederland die we al vaker vaststelden zich ook weerspiegelt in de verwachtingen over en grip op de toekomst. Bovendien hangt die somberheid over de toekomst samen met andere opvattingen over de samenleving, de economie en de politiek. Vooral het ontbreken van grip op de eigen toekomst is een goede indicator voor de positie die men zichzelf toedicht in de samenleving. Het zijn juist deze mensen die menen

in de hoek te staan waar de klappen vallen. Zij zijn ook negatiever over hun medemens en hun mogelijkheden invloed uit te oefenen. We kunnen het ontbreken van grip op de toekomst dan ook, met Elchardus en Smits, als maatschappelijk onbehagen zien. In hoeverre dit het resultaat is van een persoonlijkheids-type dat zichzelf nu eenmaal weinig controle en kansen toedicht, of een gevolg is van maatschappelijke veranderingen die mensen onzekerder en somber maken, blijft een vraag.

4 GEJAAGDHEID EN MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN

Samenvatting

Burgers brengen in eerdere groepsgesprekken gejaagdheid en stress naar voren als mogelijke oorzaak voor toenemende intolerantie en onfatsoenlijk gedrag in de publieke ruimte. Mensen zien dit type gedrag vooral in het verkeer, openbaar vervoer en winkels. Wanneer we hierover doorpraten blijkt dat mensen zich hieraan wel ergeren, maar dat zij andere problemen en oorzaken aanwijzen die hun zorgen over de samenleving beter tot uitdrukking brengen. Wel blijkt dat mensen die zich gejaagd voelen zelf vaker onfatsoenlijk gedrag vertonen, zich vaker ergeren aan anderen en negatiever zijn over de samenleving.

‘De manier waarop we in Nederland met elkaar omgaan’ is een van de belangrijkste zorgen van burgers. Elk kwartaal komt dit naar voren als belangrijk nationaal probleem en bijna elke groepsgesprek begint met opmerkingen over groeiende intolerantie, onverdraagzaamheid, agressie, hufterig gedrag en egoïsme. In groepsgesprekken noemen burgers verschillende oorzaken voor deze problemen: ze vinden dat het ligt aan de opvoeding van kinderen, aan de toegenomen culturele diversiteit of aan de gejaagdheid van het bestaan (zie COB 2010/2). In eerdere COB-kwartaalberichten gingen we al dieper in op de opvoeding van kinderen (zie COB 2009/2); dit kwartaal analyseren we de veelgehoorde opmerking dat gejaagdheid zou leiden tot verslechtering van de omgangsvormen en verruwing in de samenleving. We kijken of burgers zelf last van gejaagdheid hebben en of ze gejaagdheid zien als oorzaak van asociaal en onfatsoenlijk gedrag.

GEJAAGDHEID EN STRESS IN HET DAGELIJKS LEVEN

De meeste mensen hebben wel eens last van gejaagdheid en stress in hun dagelijks leven. Desgevraagd zegt slechts 23% zich nooit gejaagd te voelen; 62% van de mensen voelt zich af en toe gejaagd en 14% voelt zich vaak gejaagd. Uit tijdsbestedingonderzoek komt naar voren dat ongeveer de helft van de bevolking zich soms of vaak gejaagd voelt.¹ In vergelijking met de jaren zeventig hebben meer

mensen het gevoel dat ze gejaagd zijn, maar het laatste decennium zijn de percentages nagenoeg hetzelfde.² Een gevoel van drukte manifesteert zich ook vaak in de vrije tijd: 44% van de mensen is het eens met de stelling ‘ik wil zo veel doen in mijn vrije tijd dat ik heel vaak het gevoel heb tijd tekort te komen’; 27% is het hiermee oneens. Mensen die zich vaak gejaagd voelen zijn het zelfs in meerderheid (68%) met deze stelling eens (zie tabel 4.2).

Gejaagdheid en drukte zijn dus dingen waarmee bijna iedereen wel eens te maken heeft. In tabel 4.1 zien we echter dat niet iedereen zich even gejaagd voelt. Wat opvalt is dat vrouwen zich vaker gejaagd voelen dan mannen, iets dat we ook terugzien in het eerdergenoemde onderzoek. Ouderen, lageropgeleiden en mensen met een bovenmodaal inkomen voelen zich minder vaak gejaagd. Jongeren en hogeropgeleiden voelen zich juist vaker gejaagd. Diegenen die met pensioen zijn zeggen veel minder vaak dat ze gejaagd zijn; werkenden zijn juist vaker gejaagd. Ook mensen met jonge kinderen zeggen aanzienlijk vaker dat ze gejaagd zijn. Dit alles sluit aan bij het beeld dat gejaagdheid en stress horen bij een levensfase waarin mensen het druk hebben en allerlei activiteiten proberen te combineren, het ‘spitsuur van het leven’.³

1 M. Cloïn, M. Schols en A. van den Broek (2010). *Tijd op orde*. Den Haag: SCP, p. 38. De vraagstelling in het COB wijkt af van de vraagstelling in het tijdsbestedingonderzoek, waardoor deze onderzoeken onderling moeilijk te vergelijken zijn.

2 K. Breedveld en A. van den Broek (2004). *De veeleisende samenleving. De sociaal-culturele context van psychische vermoeidheid*. Den Haag: SCP, p. 26.

3 *Ibid.*, p. 27.

Tabel 4.1 Gevoelens van gejaagdheid naar achtergrondkenmerken, bevolking van 18+, 2010

Ik voel me gejaagd in het dagelijks leven	nooit	zo nu en dan	vaak
allen	23	62	14
man	31	57	12
vrouw	15	69	16
18-34 jaar	16	67	17
35-54	14	69	17
55+	39	53	8
lager opgeleid	33	59	9
midden	20	65	15
hoger opgeleid	17	66	18
beneden modaal inkomen	20	67	14
modaal	24	61	15
boven modaal	31	56	13
heeft betaald werk	16	67	17
is met pensioen	50	46	4
heeft kind(eren) jonger dan 15	12	70	18

Bron: COB 2010/4

Cloin et al. laten zien dat er een verschil is tussen objectieve en subjectieve tijdsdruk: niet iedereen die het druk heeft voelt zich ook gejaagd. Dat zien we ook terug in de groeps-gesprekken. Een deel van de mensen geeft aan het erg druk te hebben met hun werk en gezin, maar ervaart die drukte niet als iets vervelends. Het is eerder iets wat erbij hoort en waar je zelf voor kiest. Toch herkennen ook veel mensen het gevoel dat ze tijd tekort komen of gejaagd zijn. Het werk vraagt veel van hen, ze moeten voor iemand zorgen terwijl ze eigenlijk liever iets anders zouden doen of er zijn nog zo veel meer dingen die men zou willen doen. Gejaagdheid is niet alleen iets wat mensen bij zichzelf herkennen, maar ook bij anderen: 54% is het eens met de stelling dat steeds meer mensen moeite hebben om hun dagelijkse activiteiten te combineren, slechts 14% is het met deze stelling oneens. Van de mensen die zelf erg gejaagd zijn is zelfs 77% het met deze stelling eens.

Gejaagdheid en drukte hebben volgens de deelnemers aan focusgroepen vooral gevolgen voor het persoonlijk leven: je slaapt slechter en je krijgt er een hoge bloeddruk van. Ook wordt in verschillende groepen gezegd dat het jammer is dat je tegenwoordig afspraken moet plannen met je vrienden omdat iedereen zo druk is dat het er zelden spontaan van komt:

“Toen ik studeerde kon je nog spontaan ergens op de stoep staan. Dat kan nu niet meer. Dat spontane is weg, je moet alles plannen. Een afspraak maken. Je agenda trekken.” (Dordrecht, groep 18-50 jaar)

Het SCP heeft in de eerdergenoemde onderzoeken vooral aandacht besteed aan de effecten van gejaagdheid en tijdsdruk op het eigen leven; in dit hoofdstuk kijken we naar de rol die gejaagdheid speelt bij maatschappelijk onbehagen.

Tabel 4.2 Gevoelens van gejaagdheid en opvattingen over tijdsdruk, bevolking van 18+, 2010

	allen	ik voel me nooit gejaagd	ik voel me vaak gejaagd
'er zijn zoveel dingen die ik wil doen in mijn vrije tijd, dat ik heel vaak het gevoel heb tijd te kort te komen' (eens)	44	30	68
'steeds meer mensen hebben moeite om hun dagelijkse activiteiten (zoals werk, opleiding, gezin en zorgtaken) te combineren' (eens)	54	4	77

Bron: COB 2010/4

GEJAAGDHEID EN ZORGEN OVER DE SAMENLEVING

Wanneer we met mensen doorpraten over de richting die Nederland opgaat en hun zorgen over de manier waarop we samenleven is er altijd wel iemand die de toegenomen gejaagdheid en stress aanvoert:

"Er is stress. Mensen zijn gestrest. Ze hebben een kort lontje, zijn chagrijnig." (Amsterdam, groep 18-50 jaar)

Als we doorpraten over gejaagdheid en asociaal of onfatsoenlijk gedrag, dan vallen een aantal dingen op. Het eerste is dat voorbeelden van zulk onfatsoenlijk gedrag betrekking hebben op heel specifieke situaties in de publieke ruimte: het gaat bijna altijd over rijgedrag in het verkeer, omgangsvormen in het openbaar vervoer of drukte in winkels:

A: "[Stress zorgt voor] agressie in het verkeer." (Dordrecht, groep 50+)

B: "Mensen raken snel geïrriteerd."

C: "Mensen staan gek te kijken als je zegt: ga maar voor."

B: "Soms kun je slecht parkeren. Dan wacht je. Beginnen ze achter je te toeteren. Ze trappen de spiegel van je auto af."

D: "Ja, aan het einde van de dag. Mensen zijn geïrriteerd na een dag werk. Ze moeten hun kinderen ophalen."

X: "Ga maar eens op de snelweg rijden. Hallo, wat is iedereen gejaagd. Ga eens naar een kassa (...), als je je spullen niet snel genoeg op de band zet dan krijg je al een kwade blik." (Amsterdam, groep 50+)

Y: "Het meeste in het verkeer. Op welke manier je ook deelneemt in het verkeer, op alle fronten merk je het."

1: "Kijk maar naar de Albert Heijn, als je in de rij voor de kassa staat. Of als je de metro in wil met je

kinderwagen, dan staan daar al van die hordes scholieren." (Amsterdam, groep 18-50)

2: "Dat zie ik ook als een verkeerssituatie, dat zijn fileplekken, opstopplekken. Op het moment dat mensen in de rij moeten staan voor iets, dan krijg je dat, want ze hebben geen tijd. Zodra er een loket is ergens, hebben mensen geen tijd, dan willen ze allemaal voordringen."

Ten tweede vinden mensen dat dit fenomeen wijd verbreid is. Gejaagdheid en onrust beperken zich niet tot een bepaalde groep mensen, maar doen zich voor bij alle lagen van de bevolking: 'Zelfs bij mannen in pakken.'

Ten derde valt op dat mensen het over een bepaald type gedrag hebben. Het gaat hen niet zozeer om agressie; gejaagdheid leidt vooral tot irritatie en oppervlakkigheid. Voor sommigen past daar de term 'onfatsoenlijk' bij, voor anderen gaat die term te ver. Zij vinden dat gejaagdheid ervoor zorgt dat mensen geen tijd meer voor elkaar hebben, niet de moeite nemen om naar elkaar te luisteren of beleefd te blijven:

Moderator: Gaan mensen door gejaagdheid onfatsoenlijker met elkaar om? (Amsterdam, groep 50+)

A: "Misschien moet je onfatsoenlijk vervangen door oppervlakkig."

B: "Mensen zeggen wel sorry als ze tegen je aan lopen, maar het is een gewoonte om sorry te zeggen (...). Het is misschien wel goed bedoeld, maar mensen hebben geen tijd om een antwoord af te wachten."

C: "Mensen hebben geen oog meer voor elkaar."

D: "Ik vind onfatsoenlijk te ver gezocht. Als je tegen iemand die geïrriteerd is in gaat dan heb je de kans dat het onfatsoenlijk gaat worden. Maar in eerste instantie is het geïrriteerd."

In de enquête hebben we gekeken of gejaagdheid samenhangt met onvriendelijk gedrag. Mensen die zich vaak gejaagd voelen, zeggen inderdaad veel vaker dat ze kortaf zijn tegen anderen (zie tabel 4.3).

Hoewel onfatsoenlijk en onbeleefd gedrag elk kwartaal naar voren komt als een grote maatschappelijke ergernis, blijken er vormen van overlast en asociaal gedrag te zijn die mensen veel erger vinden. Daarnaast is gejaagdheid slechts een van de oorzaken van onfatsoenlijk gedrag. Men vindt dat de teloorgang van normen en waarden, een slechte opvoeding en de diversiteit van culturen hierin een grotere rol spelen.

Gejaagdheid zorgt voor minder tolerantie

We bespraken de mogelijkheid dat mensen zich door gejaagdheid onfatsoenlijker of oppervlakkiger gaan gedragen. Maar het kan ook zijn dat gejaagde mensen sneller geïrriteerd raken en daardoor minder tolerant zijn. Iemand die alle tijd heeft neemt misschien geen aanstoot aan een beetje onbeleefdheid hier en daar, terwijl iemand die heel gestrest is zich juist eerder gaat storen aan (in zijn ogen) hufterig gedrag, gebrek aan respect of even op iemand moeten wachten. Schnabel beschrijft een sterkere oriëntatie op het eigen gevoel die toetssteen is geworden voor de kwaliteit van omgang met anderen, wat leidt tot een 'verhoogde vorm van gevoeligheid voor krenkingen'.⁴ Ook Van Stokkom wijst op dit fenomeen. Mensen zouden een lagere tolerantiedrempel hebben, eerder aanstoot aan dingen nemen en minder incasseringsvermogen hebben: 'Om die redenen wordt overlast en opdringerig gedrag nu eerder als hinderlijk ervaren dan pakweg veertig jaar geleden.'⁵ Voor dergelijke redeneringen is in de focusgroepen wel steun te vinden:

"Mensen staan in deze tijd veel meer onder druk dan tien of twintig jaar geleden en dan heb je wat minder incasseringsvermogen." (COB 2010/2: 9)

"Mensen zijn ook snel aangebrand." (COB 2010/2: 9)

"Ze hebben geen geduld meer, ze kunnen slecht tegen kritiek." (Amsterdam, groep 50+)

"Onverdraagzaamheid heeft met gejaagdheid te maken. Er wordt gelijk enorm op gereageerd."

(Dordrecht, groep 18-50)

Natuurlijk kan er ook sprake zijn van een versterkend effect: sommige mensen gedragen zich onbeleefd omdat ze gejaagd zijn en anderen ergeren zich daar weer aan. Zoals iemand in de groepsgesprekken zegt: 'Het is actie en reactie.'

In onderzoek is steun te vinden voor het idee dat iemand die gejaagd is zich sneller ergert. Breedveld en Van den Broek⁶ laten zien dat mensen die zich gejaagd voelen zich vaker ergeren als ze gestoord worden, als ze moeten wachten of als ze hun plannen moeten aanpassen. Maar ergeren mensen die zich gejaagd voelen zich ook eerder aan asociaal gedrag van anderen? Zijn ze minder tolerant? Uit een stelling die we deelnemers aan de enquête voorlegden blijkt dat iedereen zich wel eens ergert aan asociaal gedrag van andere mensen: 43% van de mensen ergert zich hier zo nu en dan aan, 54% ergert zich vaak. Mensen die zeggen zich vaak gejaagd te voelen ergeren zich echter vaker: van hen ergert 69% zich vaak aan het asociale gedrag van anderen. Van de mensen die zich nooit gejaagd voelen is dat slechts 41% (zie tabel 4.3). Mensen die zich gejaagd voelen zijn over de hele linie wat minder tevreden: ze geven de samenleving minder vaak een voldoende (61% tegenover een gemiddelde van 77%) en hebben vaker het gevoel dat het de verkeerde kant op gaat met Nederland (79% tegenover een gemiddelde van 70%).

4 P. Schnabel (2000). Een sociale en culturele verkenning voor de lange termijn. In: CPB/SCP (red.), *Trends, dilemma's en beleid. Essays over ontwikkelingen op langere termijn*. Den Haag: CPB/SCP, p. 25.

5 B. van Stokkom (2010). *Wat een hufter!* Amsterdam: Boom, p. 49.

6 K. Breedveld en A. van den Broek (2003). *De meerkeuze maatschappij. Facetten van de temporele organisatie van verplichtingen en voorzieningen*. Den Haag: SCP, p. 53-54.

Tabel 4.3 **Opvattingen over tijd en samenleving naar gevoelens van gejaagdheid, bevolking van 18+, 2010**

	allen	ik voel me nooit gejaagd	ik voel me vaak gejaagd
• ik ben zo nu en dan/vaak kortaf tegen mensen als ik het te druk heb	70	49	89
• ik erger me vaak aan asociaal gedrag van andere mensen	54	41	69
• geeft de Nederlandse samenleving een voldoende	77	80	61
• Nederland gaat de verkeerde kant op	61	53	71
• 'in onze samenleving wordt een drukke agenda te veel gewaardeerd' (eens)	60	56	72
• 'mensen die klagen over drukte kunnen gewoon niet kiezen' (eens)	37	45	21
• 'Nederland zou een prettiger land zijn als men minder hard zou werken, ook al gaat dat ten koste van onze welvaart' (eens)	23	24	31

Bron: COB 2010/4

Gejaagdheid als maatschappelijke norm

We zijn nagegaan of mensen denken dat drukte een maatschappelijke norm is (iets wat de maatschappij eigenlijk van je verlangt) en of men vindt dat dit iets is wat je zelf in de hand hebt. 60% van de mensen is het eens met de stelling dat een drukke agenda in onze samenleving te veel wordt gewaardeerd (12% oneens, 28% neutraal).

A: "Het is populair om het druk te hebben. Je kan niet meer een weekend langs niets hebben."

(Dordrecht, groep 18-50 jaar)

B: "Het is een kwestie van onzekerheid (...). Als je niet druk bent, dan ben je maar saai. Hetzelfde geldt voor de consumptiemaatschappij: we kunnen er ook gewoon mee stoppen."

Over de stelling dat mensen die klagen over drukte gewoon niet kunnen kiezen is meer verdeeldheid: 37% is het hiermee eens, 30% is oneens en 34% kiest een neutrale positie. Het is opvallend dat gejaagde mensen vaker vinden dat een drukke agenda een maatschappelijke norm is en het veel minder vaak eens zijn met de stelling dat mensen die klagen over drukte niet kunnen kiezen. Zij zien drukte minder vaak als een keuzeprobleem en vaker als een maatschappelijke norm. De meeste mensen (43%) zijn het dan ook niet eens met de stel-

ling dat Nederland een prettiger land zou zijn als we wat minder hard zouden werken, ook al gaat dat ten koste van onze welvaart. 23% is het hiermee eens, 35% kiest een neutrale positie. Het lijkt er dan ook niet op dat de drukte van de huidige samenleving mensen een negatief gevoel geeft over de ontwikkeling van de samenleving.

BORRELPRAA?T

Veel mensen voelen zich wel eens gejaagd, maar voor de meeste mensen is dat niet echt een probleem. Wanneer we erover doorpraten blijken gejaagdheid en stress ook niet de belangrijkste oorzaken van maatschappelijke verzuiving te zijn, zoals wel vaak in COB-gesprekken is gesuggereerd. Gejaagdheid en stress dragen er wel aan bij dat mensen zich onfatsoenlijker opstellen in de openbare ruimte en oppervlakkiger met elkaar omgaan, maar je moet niet overdrijven; opvoeding, teloorgang van normen en waarden en de toenomen diversiteit zijn veel belangrijker oorzaken van de verslechterde omgangsvormen. Een dergelijke relativering hebben we vaker gezien. Als we doorpraten over iets dat vaak als een belangrijke oorzaak van achteruitgang is genoemd, blijkt het wel mee te vallen. Dan

zijn de mensen bij nader inzien helemaal niet zo egoïstisch (COB 2008|2) en gaat het met de opvoeding eigenlijk ook nog niet zo slecht (COB 2009|2). Zoals de onderzoekers van Veldkamp schrijven in hun rapport over de focusgroepen van dit kwartaal:

Op het moment dat we een dergelijk thema opwerpen als gespreksonderwerp, lijkt het alsof de urgentie waarmee het vaak in het eerste deel van de discussie wordt ingebracht afzwakt en er vooral ruimte voor nuancering voor in de plaats komt. Dit lijkt een logisch gevolg van de omstandigheid dat het als gespreksonderwerp niet bij oneliners kan blijven. [...] Blijft de vraag wat meer overeind blijft: de vrijelijk gedebatteerde oneliner of de van nuances voorziene standpunten.

Laten we hopen dat de van nuances voorziene standpunten uiteindelijk krachtiger zijn. Het blijkt in ieder geval de moeite waard om de frequente ferme oneliners ter discussie te stellen.

VERANTWOORDING

Achtergrond

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau in opdracht van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

- Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die 'negatief' opvallen.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Het onderzoek resulteert in kwartaalrapporten en een jaarlijkse verdiepende studie. In oktober 2009 is de eerste verdiepende studie verschenen en een achtergrondstudie met een toelichting bij de opzet van het COB, beide beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Paul Dekker, Tom van der Meer, Peggy Schyns en Eefje Steenvoorden. *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: SCP, 2009.
- Paul Dekker (red.). *Metten wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: SCP, 2009.

Onderzoek in het vierde kwartaal van 2010

Er is een kwartaalenquête gehouden en focusgroeponderzoek gedaan. Het enquêteonderzoek is uitgevoerd door MarketResponse Nederland op een steekproef van personen van 18 jaar en ouder uit zijn bestand 'De Onderzoek Groep'. Dit onderzoekspanel is samengesteld op basis van telefonische werving en maakt geen gebruik van zelfaanmeldingen. De respondenten ontvangen in principe geen vergoeding. Ook voor deelname aan de COB-enquête is niet betaald. Uit het panel zijn 1571

respondenten van 18 jaar en ouder telefonisch geselecteerd, van wie er 1053 tussen 5 oktober en 3 november de vragenlijst volledig hebben ingevuld (894 via internet en 159 schriftelijk). De gemiddelde invultijd van de online vragenlijst was 22 minuten. Tenzij anders vermeld zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd, opleiding en internetgebruik. De weegfactor varieert van 0,7 tot 2,47 en de wegefficiëntie is 90%, resulterend in een effectieve steekproef van 952. De respondenten beoordeelden de enquête op een schaal van 1-10 met gemiddeld een 7,4; 2% gaf een onvoldoende.

Het focusgroeponderzoek is uitgevoerd door onderzoeksbureaus Ferro en Veldkamp. Ferro deed dit kwartaal onderzoek onder een groep in de leeftijd van 18-50 jaar en een groep 55-plussers in Dordrecht op 19 oktober. Veldkamp deed hetzelfde in Amsterdam op 20 oktober. De gesprekken bestonden uit een algemene ronde over de Nederlandse samenleving, het invullen en uitvoerig bespreken van enkele vragen uit de kwartaalenquête over grip op de eigen toekomst en over gejaagdheid en maatschappelijk onbehagen. Alle gesprekken duurden ongeveer twee uur. Wat in het voorliggende rapport is vermeld over de focusgroepen is ontleend aan de onderstaande rapportages van de onderzoeksbureaus en eigen waarneming van de SCP-onderzoekers.

Rapporten, beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Imre van Rooijen en Petra van Laar, *Onderzoekstechnische verantwoording Burgerperspectieven 2010, 4e kwartaal*. Leusden: Market Response, november 2010 (projectnummer 16016).
- Judith van Male en Gerben Bruins, *COB-focusgroepen vierde kwartaal 2010: Dordrecht*. Amsterdam: Ferro, november 2010 (projectnummer 3901).
- Judith ter Berg en Yolanda Schothorst, *COB-focusgroepen vierde kwartaal 2010: Amsterdam*. Amsterdam: Veldkamp, augustus 2010 (projectnummer 4986).